

«ЭЛ АДАВИЯТЫ»
сериясы

ЭЛДИК
ПОЭМАЛАР

31

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF KYRGHYZ REPUBLIC

INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE
N. A. CH. AITMATOV

PUBLISHING HOUSE «BIYIKTIK»

FOLK POEMS:

Aksatkyn and Kulmyrza,
Ak Maktym, Karagul Botom,
Jalayir jalgyz, Ak Bermet, Kachkan kyz,
Kozy Korposh-Bayan suluu,
Kyz Jibek, Bozjigit.

THE 31-TH VOLUME OF
«EL ADABIATY» (PEOPLE'S LITERATURE) SERIES

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

АКМАТАЛИЕВ А. А. — башкы редактор
КЫДЫРБАЕВА Р. З.
КЕБЕКОВА Б. К.
ЖАЙНАКОВА А.
ОРОЗОВА Г.
СОРОНОВ О.
МУКАСОВ М.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«БИЙИКТИК» БАСМАСЫ

ЭЛДИК ПОЭМАЛАР:
Аксаткын менен Кулмырза,
Ак Мактым, Карагул ботом,
Жалайыр жалгыз,
Ак Бермет, Качкан кыз,
Козу Көрпөш-Баян сулуу,
Кыз Жибек, Бозжигит

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫНЫН
31-ТОМУ

Академик А.А. Акматалиевдин
жалпы редакциясы астында

Тексттерди басмага даярдап, баш сөзүн жазган
филология илимдеринин кандидаты *ГҮЛБАРА ОРОЗОВА*

«Бийиктик» басмасы
Бишкек - 2012

УДК 821. 51
ББК 84 Ки 7-5
Э 45

Э 45

Элдик поэмалар. /А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. Түз. жана баш сөзүн жазган Г. Орозова. Б.: Бийиктик, 2012. - 380 б. («Эл адабияты»).

ISBN 978-9967-13-898-8

«Эл адабияты» сериясынын 31 томуна кыргыздын «Аксаткын менен Кулмырза», «Ак Мактым», «Карагул ботом», «Жалайыр жалгыз» деген нукура элдик поэмаларынын бир канча варианттары жана Ак Бермет менен Качкан кыз жөнүндөгү тарыхый ырлар кирди. Мындан сырткары казак элинин «Козу Көрпөш, Баян сулуу», «Кыз Жибек» поэмаларынын кыргыздарда айтылган версияларынан бирден үлгү жана чыгыш поэзиясынан келген «Бозжигит» поэмасы орун алды.

Китеп фольклористтерге, филолог студенттерге, жана жалпы окурмандарга арналат.

Басмага Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынган.

Редактору: **Б. Кебекова**
Рецензент: **С. Байгазиев**

94702300200-12

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-5

ISBN 978-9967-13-898-8

© Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту
© Орозова Г. Ж., 2012

ЖАЛАЙЫР ЖАЛГЫЗ

ЖАЛАЙЫР ЖАЛГЫЗ - жомоктун негизинде түзүлгөн турмуштук поэма

Кыргыздын нукура элдик поэмасы «Жалайыр жалгыз» түштүктө жашаган кыргыздарда кеңири айтылат. Бул ой жыйналган, жазылып алынган, жарык көргөн материалдардын, ар түрдүү фактылык маалыматтардын негизинде айтылып жатат.

«Жалайыр жалгыз» жөө жомоктун негизинде түзүлгөн турмуштук поэма. Чыгарманын бардык айтылыштарында (16 нускасы бар) айтуучулар «жомок» «эски сөз» деп белгилешет. Аны поэманын сюжети, андагы архаикалык мотивдер, окуянын мүнөздөлүшү, жөнөкөйлүгү, түзүлүшү бекемдеп турат. Поэманын жомоктук башатын аныктоочу дагы бир көрүнүш бул жеке адамдын турмушунун сүрөттөлүшү. Мында жалпы элге тиешелүү проблема көтөрүлбөйт. Эл арасында «Жалайыр жалгыз» комуздун коштоосунда өзүнө мүнөздүү обон менен айтылган. Буга чыгарманын кээ бир варианттарынын, айрыкча мурда жазылып алынган кол жазмаларынын текстиндеги ыр түзүлүшү, айтуучулардын маалыматы далил болот. Ошондой эле эл арасында «Жалайыр жалгыз» деген комуз күүсү да бар экени маалым¹.

Адамзат тагдырына мүнөздүү жалгыздык жөнүндөгү бул жомок кылымдарды карытып жашап, бара-бара элдик поэмага айланган. «Жалайыр жалгыз» поэмасынын «Жанали жалгыз», «Жалайыл жалгыз», «Жанайыл жалгыз, Гүлсана», «Жайдин уулу Жанайил» сыяктуу аталыштардагы Рахманаалы Карымшаков², Матрайым Кабылов³, Калмурза Молдожанов⁴, Мамажан Зулпиев⁵, Барпы Алыкулов⁶, Тойчубек Апсаров⁷, Куштарбек Куттугалиевдерден⁸ жана Жерге-Тал районунда (Тажикстан)⁹, Жогорку Памирде (Афганистан)¹⁰ жашаган кыргыздардан жазылып алынган негизги варианттары бар.

Албетте аталган кол жазмалардын бардыгы бири-биринен айырмаланган, өз алдынча варианттар деп айтуу кыйын. Ар бир кол жазманын жетишкен жана кемчил

¹ «Жалайыр жалгыз». Сооронов О. Баш сөз. / Мурас журналы. 1992, №3,4., 44-бет.

² КРИУАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институнунун Кол жазмалар фондусу. Инв. №175 (386) «Жанайил жалгыз». Жалал-Абад областы, Ачы району. Могол айылы. Р. Карымшаковдон 1947-жылы М. М. Богданова жазып алган.

³ Инв. №175 (386) «Жалайыр жомогу». Сузак району 1947-жылы К. Мифтаков М. Кабыловдон жазып алган.

⁴ Инв. №513 (5032) «Жалайыр» (Жалгыз уул Жалайыр). Совет району, Карл Маркс колхозу. 1960-жылы С. Закиров К. Молдожановдон жазып алган.

⁵ Инв. №601. «Жаналы жалгыз». Ноокен району, Масы кыштагында жашаган М. Зулпиевден жазылган. Бул вариант окумуштуу О. Сооронов тарабынан басмага даярдалып, 1922-жылы «Мурас» журналына (№3,4) басылып чыкты.

⁶ Инв. №190 (401) «Жанали жалгыз» Ош областы, Сузак району, Таштак с/с. Барпы кыштагы. Барпы Алыкуловдун варианты. 1946-жылы Б. Барпиевден жазылган.

⁷ Инв. №731. «Жайдин уулу Жанайил». Ош областы, Чоң-Алай району, Кара-Мык кыштагы. 1975-жылы Т. Апсаровдон Ааматов Шарабидин жазып алган. Ушул инвентарда Т. Апсаровдон жазылган экинчи вариант «Жалайыл жалгыз уул» деген ат менен сакталып турат. Муну 1985-жылы фольклордук экспедициянын мүчөлөрү (Ибраимов К., Мээрканова Р.) жазып алышкан.

⁸ Инв. №731. «Жалайыр жалгыз». Ош областы, Чоң-Алай району, Кулчу айылы. 1985-жылы Буудайбек Сабыр уулу Куттугали уулу Куштарбектен жазып алган.

⁹ «Жанайыл жалгыз, Гүлсана». Тажикстандын Жерге-Талында жашаган кыргыздарда айтылган вариант. Окумуштуу, фольклорист Ж. Мукамбаев «Эл ичи өнөр кенчи» деген жыйнагына жарыяланган. Ф., 1982-жыл. Кыргызстан.

¹⁰ «Жалайыл жалгыз». Француз окумуштуусу, тюрколог Реми Дор 1972-жылдын 23-июлунда жогорку Памирдин Терген Корум айылынын жашоочусу Орун Какбаш деген Оогандык кыргыздан жазып алган. Ала-Тоо журналы. 1991-жыл., №3. 130-135-беттер.

жерлери бар. Сюжетинде чоң айырмачылык жок. Бардыгына жалпы жана негиз болгон сюжет төмөнкү: Жалайыр жалгыз деген жигит болот. Анын Гүлсана деген сулуу карындашы бар. Курмушу телпек куу казак (Чал калмак) кызга ашык болуп, үйлөнөм дейт. Агасы карындашын душманга берүүдөн баш тартат. Ошондо Курмушу телпек куу казак Жалайыр жалгызды өлтүрүп, анан Гүлсананы алмак болот. Жалайыр жалгыз Жашыл көлгө (кээ бир варианттарда Айдың көл) аң уулап барат. Ошондо колундагы Кушу көлдүн ортосундагы аралга учуп барып конуп, ээсинин чакырганына көңүл бурбай коет. Жалайыр атынан түшүп, жоо жарагын, кийим-кечесин чечип көлдүн жээгине коюп, өзү аралга карай сүзүп кетет. Жалайырга дос болуп жүргөн жаш казакты коркутуу менен баланын жайын билип, артынан аңдып келген беш казак курал жараксыз Жалайырды кармап өлтүрмөк болушат. Ошондо Жалайыр мал аттуунун баарын берейин, аз болсо карындашым Гүлсананы берейин деп жан соога сурайт. «Сен өлгөндөн кийин байлыгың, карындашың, аялың биздики эмей кимдики» деген жооп айтышат. Акыры Баланы өлтүрүшөт.

Жеңеси (Аксана, кээде Карлыгач) менен Гүлсана Жалайырдын үйүнө келген беш казактын сөзүнөн Жалайырды өлтүрүп келишкенин түшүнүшөт. Алар беш казакты абдан сыйлап, шарап берип мас кылышат. Курмушу телпек куу казакты кылыч менен «бул казактын менде көөнү бар, мунун оң бутунда өөнү бар, же кулагында өөнү бар» деп улам бир мүчөсүн кесип отуруп, өлтүрүшөт. Калган үчөөсүн да өлтүрүп, ор каздырып көөмп салышат. Жалайырга дос болуп жүргөн казактын колун байлап, атка мингизип, Жалайыр жаткан жерге барышат. Карындашы менен жеңеси ыйлап жатып тирилтип алышат (кээде жарадар болгон Жалайырды айыктырып алышат).

Ушул сюжет айтуучулардын айрым кошумча, алымчалары менен айтылган. Бардык айтылыштарында негизги каармандардын аттары туруктуу. Сюжеттин аягында гана өзгөрүү бар. Мисалы, Реми Дор жазып алган варианты Жалайырды Хожайыр Хыдыр (Кожо Кыдыр) алтын асасы менен түртсө оодарылып жатат, күмүш асасы менен түртсө туруп кетет. Мында мусулман дининин таасири, Адам баласын колдоочу, сактоочу Кыдырдын культу баса белгиленген. Чыгарманын башында да Жалайырдын эч нерсеси жок, аңчылык менен гана турмуш өткөргөнү айтылып бир күнү Кыдыр даарып, түмөн малдуу болуп жатып калат. Бул памирлик кыргыздардын мусулман өлкөсүндө жашап, мусулман дини менен өтө тыгыз байланышта болгондугунун натыйжасы болуш керек. Анткени Кыдырдын образы поэманын башка варианттарында кезикпейт.

Жогоруда аталган варианттардын ичинен Т. Апсатаровдон жазылган «Жайдин уулу Жанайыл» деген вариант менен Ж. Мукамбаев - Тажикстандык кыргыздардан жазып алган (кимден жазып алганы белгисиз) «Жанайыл жалгыз, Гүлсана» деген варианттын аягы бири-бирине окшош болуп, башка бардык айтылыштарынан айырмаланып турат. Тактап айтканда бул эки вариантта сюжетке төмөнкүдөй окуя кошулган. Гүлсана өлүп калган агасынын денесин үйүнө алып келип, жанына жеңеси менен жаш казакты коюп, мен келгенче күтүп тургула деп, эркекче кийинип, жоо-жарагын асынып, жөнөп кетет. Бир жерге келсе, жыйналган көп эл. Хан мелдеш уюштуруп, «ушул тууну ким атты чаап баратканда атып түшүрсө, кызым Кенжеке Карамды берем» деп жар салып жаткан болот. Гүлсана да мелдешке катышып, тууну атып түшүрүп, Кенжеке Карамга үйлөнүү укугуна ээ болот. Кыз экенин байкап калган Кенжеке Карам аныгын билүү үчүн дагы бир топ шарттарды коет, Гүлсана аларды да аткарат. «Кайра үйгө жеткенче белимди, бутумду чечпейм деп ант кылгам», - деп кызды алып жолго чыгат. Дагы бир жерде так эле ушундай көрүнүшкө туш болуп, ал жерде да жеңишке жетип, хандын Пышпас Карам деген кызын алып, үйгө кайтат. Үйгө жетерде эки кызды кошо келген жеңелери менен жолго токтотуп, «мен үйгө кабар берейин, силер ушул жерде күтө тургула» дейт. Өзү үйгө барып чечинип, кыз кийимин кийинип, кайра шашылып ат чаап келип «тезирээк жүргүлө, агам өтө кубанып, чаап келе жатып, аттан кулап эси ооп калды» дейт. Кенжеке Карам менен Пышпас Карам келип, эки жагынан туруп буркурап ыйлашат. Көз жаштары баланын

бетине куюлат. Бир убакта бала уйкудан ойгонгонсуп тура келет.

«Жанайыл жалгыз, Гүлсана» поэмасында Гүлсана экинчи кызды - Пышпас Карамды шаарды жылына бир жолу оп тартып, соруп турган ажыдаарды өлтүрүп анан алат. Экинчи шаардын ханынын шарты ушундай болгон. Мындагы хандардын байгеге мал, акча, буюм койбой, кыздарын коюшу, Гүлсананын улам бир окуяга туш болуп, коюлган шартты аткарып, кыздарга (эки кызга) үйлөнүү укугуна ээ болушу түрк элдеринин жана кыргыз жомокторунда кеңири кезигүүчү салттуу окуялардан. Ошондой эле кыздардын көз жашынан же болбосо Гүлсана менен жеңесинин өпкөнүнөн Жалайырдын тирилип кетиши да орус жомокторунда, былиналарында жыш кезигүүчү салттуу мотивдерден болот.

«Жалайыр жалгыз» матриархат доорунан патриархат дооруна өткөн мезгилде жаралган архаикалык чыгарма. Анткени эки доорго мүнөздүү элементтер сакталган. Мисалы, матриархат дооруна тиешелүү элементтер: Гүлсананын душмандан өч алып, аларды чечкиндүүлүк менен өлтүрүшү, агасын тирилтүү үчүн эркекче кийинип жолго аттанып, кыздарды утуп келиши; патриархат дооруна тиешелүү элементтер: Жалайырдын өз аялы бар туруп, дагы эки аял алышы.

Демек, байыркы доордун шартына байланыштуу пайда болгон архаикалык мотивдер көптөгөн элдердин оозеки чыгармаларынан орун алып, айрым типологиялык окшоштуктарды жараткан.

Сөз кылып жаткан эки вариант көбүнчө кара сөз менен айтылып, сюжет жогоркудай кызыктуу окуялар менен аякталып, булардын өзгөчөлүгүн көрсөтөт.

Бир түзүлүшү, көркөмдүгү жагынан башкалардан айырмаланып турган вариант - М. Зулпиевдики. Айтуучу, жаратуучу фольклор жыйноочу М. Зулпиев «Жалайыр жалгыз» поэмасынын элге кеңири белгилүү негизги схема боюнча иштеп чыккан. Мында Жалайыр жалгыздын атасы Баялы деген болот. Калмактар бийлик жүргүзүп турган мезгилде алык-салык жыйнап жүрүп, калмактардын башчысы Майцы деген калмак Баялынын кызы Гүлсана сулууга көзү түшүп, кызыңды мага бересиң дейт. Баялы «макул» деп калмактарды үйүнө түшүрүп, тамак-ашын берип сыйлайт. Алар уктап калганда курал жарактарын алып, өздөрүн өлтүрүп, түн ката көчүп кетет. Бардык варианттарда Жалайырдын өлүмүнө себепкер карындашы - Гүлсана. (Агасын өлтүрүп, карындашына үйлөнүшү керек.) Душман бирде «беш казак», бирде «беш калмак» деп айтылат. М. Зулпиевдин вариантында окуя калмак доору менен б. а. тарыхтын белгилүү бир мезгили, белгилүү тарыхый душмандар менен байланышта каралган. Жомоктук сюжетти реалдуулукка жакындаткан.

Агасынын кырсыкка дуушар болору кыздын түшүнө кирет. Түш көрүү мотиви поэмада сюжет куруучу негизги көркөм функцияны аткарып турганы ачык баамга түшөт. Канча мезгил өтсө да ыргагынан жанбаган туруктуу ыр түрмөгү бардык варианттарда салтуу түрдө айтылат. Туш мааниси боюнча терең, табышмактуу, өзгөчө көркөмдүктө баяндалган. Бардык варианттарда кыз түшүн агасына айтып, агасы аны жоруйт.

Айырмачылыгы ыр түзүлүшүндө, узартып же кыскартып айтылышында гана байкалат. Мисалы, Реми Дор жазып алган Орун Какбаш деген Оогандык кыргыздын вариантында:

Түндө бир жатып түш көрдүм, акей,
Түшүмө каршы иш көрдүм, акей.
Көөкөрдө йай кан көрдүм, акей,
Жанжыгада йай жан көрдүм, акей,
Канжыгада йай баш көрдүм акей. - дейт.

Агасы:

Жан алгыч келсе жан алат жаным,
Довогер келсе йай мал алат жаным,
Банданан¹ келсе сени алат, жаным. –

деп түшкө өтө деле мани бербей, башка келгенин көрөбүз дегенчелик кылып аттанып кетет.

М. Зулпуевде Гүлсананын түшү курч, терең иштелген:

Атам менен энемдин,
Журтуна келип конуппуз.
Алар менен аралаш
Ак өргөдө болуппуз.
Белестен келген беш бөрү,
Бечара козум жеп кетти.
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу.
Түндөгү көргөн түшүмдө,
Төбөдөн келген төрт бөрү.
Төбөлдөй козум жеп кетти
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу.
Капилет көргөн түшүмдө,
Көк шумкар кушум учуптур,
Көк жибек боосун тытыптыр,
Көктү карай сызыптыр.
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу.
Ажайып көргөн түшүмдө
Ак шумкар кушум учуптур,
Ак жибек боосун тытыптыр,
Айды карай сызыптыр,
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу.
Көктө булут сөгүлдү,
Көнөктөп жамгыр төгүлдү.
Көңүлүм жаман бөлүндү,
Көзүмө жаман көрүндү.
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу.
Абадан будут сөгүлдү,
Аяктап жамгыр төгүлдү.
Аябай көңүлүм бөлүндү.
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу?

Гүлсананын түшүн агасы төмөнкүчө жоруйт:

Түндөгү сенин түшүңдө
Белестен келсе беш бөрү,
Бечара козуң жеп кетсе

¹ Банданан – Пендеден, (адам келде).

Беш калмак келген болбойбу
Бейпарга түшүп Гүлсана
Сенин бекзатың агаң өлбөйбү.
Төбөдөн келсе төрт бөрү
Төбөлдөй козуң жеп кетсе,
Төрт калмак келген турбайбы,
Убайда калып Гүлсана,
Сенин төрөдөй агаң өлбөйбү.
Түндөгү көргөн түшүңдө
Ак шумкар кушуң учканы,
Ак жибек боосун тытканы,
Айды карай сызганы
Арыстаның акең жутканың.
«Арыстаным акем өлдү» деп,
Айдай бетиң тытканың.
Көк шумкар кушуң учканы,
Көктү карай сызганы
Көк жибек боосун тытканы
Гүлүстөн акең жутканың.
«Гүлүстөн акем өлдү» деп,
Күзгүдөй бетиң тытканың.
Көктөн булут сөгүлсө,
Көнөктөп жамгыр төгүлсө
«Көкжалым акем өлдү» деп
Сенин көзүңдүн жашы турбайбы.
Түндөгү көргөн түшүңдө
Абадан булут сөгүлсө,
Аяктап жамгыр төгүлсө
«Арыстаным акем өлдү» деп
Гүлсана, сенин айнектей
Көзүңдүн жашы турбайбы.

Түштүн текстин толук бергенибиздин себеби бар. Аны окуганыбызда эле легендарлуу акын Кет Буканын ыры эске түшөт. Чыңгызхандын баласы өлгөндө Кет Бука ырчы Чыңгызханга келип, уулунун өлгөнүн угузуп ырдаган ыры¹ менен окшош. Бул экөө эки башка чыгармада, эки башка жагдайда жолугат. Кет Букада табышмактуу угузуу болсо, М. Зулпиевде түш түрүндө берилген. Залкар акындын күчтүү айтылган саптары элге катуу таасир эткен, аны чыгармачылык менен өздөштүрүшкөн. Фольклордогу мындай үндөштүк мыйзамдуу көрүнүш катары болуп калган учурлар көп. Кандай болгондо да айтуучу тарабынан Гүлсананын түшү таасирдүү чыккан.

Кээде поэмаларда түш окшош эпизоддордон орун алып, окшош көркөм функцияны аткарып калган учурлар да болот. Алсак, «Жалайыр жалгыз» менен «Ак Мактым» поэмаларынын экөөндө да терс каармандар (калмак Чынтайчы, куу казак, куу калмак) кызга ашык болот. Экөөндө тең кырсык болору кыздардын түшүнө кирет. Түштү агасына айтат, ал жоруйт. Ак Мактымдын түшү кыздын өз башына түшкөн мүшкүл жөнүндө болуп, агаларына «Силер мени жалгыз таштап кетсеңер мени калмактар алып кетет» деп ачык айтылса, Гүлсананын түшү агасынын башына келчү жамандык жөнүндө болот да, эгер агасы ууга жалгыз барса кырсыкка жолугары баяндалат. Кыздардын түшү окуянын андан ары өнүгүшүнө өбөлгө түзүүчү мотив. Мактымды калмактар колго түшүрүп алып

¹ Кыргыз эл ырлары./Түзгөн Б. Кебекова. – Б.: 1994., 27-29-б.б.

кетишет. Гүлсананын агасын өлтүрүшөт. Ушул жерден окуя эки башка нукка бурулат.
Түштүн тексти эки поэмада формасы б. а. ыр өлчөмү (метрика) боюнча бирдей:

Түндө бир жатып түш көрдүм, аке,
Түшүмдө мүшкүл иш көрдүм, аке.
Кабак-кабак кан көрдүм аке,
Канжыгадан баш көрдүм, аке.
Кан аралаш баш көрдүм, аке,
Телтору атым бош көрдүм, аке¹.

жана мазмуну боюнча да окшош мүнөздөмөгө ээ. Мындагы окшоштук «Жалайыр жалгыз» да «Ак Мактым» да бир аймакта - түштүк тарапта гана айтылышынан, поэмадагы окшош окуялардын чагылышынан, бир эле айтуучу эки поэманы да айтышынан (М. Зулпиев, Т. Апсатаров ж. б.), кээ бир айтуучулар тарабынан «Жалайыр жалгыз» поэмасы да калмак доору менен байланыштырганынан улам болушу мүмкүн.

Ал эми «Жалайыр жалгыз» поэмасынын варианттарындагы ыр саптарынын окшоштугу булардын бир башаттан таралып, көп варианттулукка ээ боло албай, окуялары да кеңири тармакталып өнүгө албагандыгына байланыштуу.

Бирок, мындан бардык эле нускалары түгөлү менен окшош дегенди түшүнүүгө болбойт. Ар бир айтуучу өз чыгармачылык дараметине жараша, угуучулардын чөйрөсүнө ылайыктап поэманын багытын өзгөртүп (баш каарманды бирде өлтүрүп, бирде тирилтип), каармандардын образын кырдаалга жараша ачып, көркөм сөз каражаттарын колдонуп айтууга аракет жасашкан. Ар бир айтуучунун поэмага кошкон салымы бар.

Маселен, Барпы Алыкулов ийине жеткире иштебеген элдик ыр, поэма, дастан болбосо керек. Анын айтуусундагы «Жалайыр жалгызда» акындык орошон ой, көркөм ыкма, таланттын салмагы таасын көрүнөт. Жалайырдын образы, поэманын чордонун ээлеген жалгыздык трагедиясы терең иштелген.

М. Зулпиев болсо акындардын чыгармачылыгын, фольклордук чыгармаларды көп билгендиктен, экинчиден фольклордун ички закондорун терең түшүнгөндүктөн поэманын мазмунуна элдик оозеки чыгармачылыктын майда жанрларынын үлгүлөрүнөн (элдик ырлар, кошок, санат, терме, арман, кордоо, табышмак) чеберчилик менен пайдаланылган.

Өйдө чыкса өбөгүм,
Ылды түшсө жөлөгүм.
Ат байларга казыгым
Жолго чыксам азыгым
Өлгөнүмдө ыйларым
Тирүү болсом сыйларым,-

деген балдарга карата айтылган ырдын жардамы менен карындашы экөөнүн бир туугандык мамилеси берилсе,

Карагайдай хан жалгыз,
Сенин карашарың жок жалгыз,
Карагаттай көзүңдү ээй,
Канжар салып оемун.
Ит менен кушка жем кылып,
Кабака сүйрөп саламын.

¹ *Мактым.* /Ю. Бостоновдун варианты. Китепте: Т. Абдракунов. Ак Мактым. Ф. 1983, 112-118-беттер.

же болбосо «Карагайдай болгон хан жалгыз», «Ырысы жок шум жалгыз», «Торгойдой болгон куу жалгыз, Сенин толгоноруң жок жалгыз» деген ачуу сөздөр менен кордолушу Жалайырдын жалгыздык трагедиясы. Башына түшкөн мүшкүлгө арачалар адамынын жоктугу ал үчүн арман. Ушул эпизоддогу каармандын өлүм алдындагы алсыздыгы, кордолуп, ыза тартышы акырында өлүмгө дуушар болушу поэманын негизги түйүндүү окуясы болуп эсептелет.

М. Зулпиевдин вариантынын жомоктук көрүнүштөн реалдуулукка жакындатылышы чыгарманын аягындагы эпизоддон да ачык байкалат. Калмактардын эң кичүүсү эч кимиси жок, жалгыз, анан дагы куралсыз турган Жалайырга бору ооруп, агасынан «Жалгыз жаш баланы сиз улуу башыңыз менен өлтүрсөңүз уят. Мен эле өлтүрүп, көмүп келейин, сиздер бастыра бериңиздер» деп суранат. Жалайырды колдун ичинде кичине эле жарадар кылып, жээкке чыгарып, ыңгайлуу жерге жаткырып коет. Кичүү калмактын жакшылыгын баалап,

Жаным бирге жаш калмак,
Жаналгычым беш калмак.
Аманат сөзүм айта бар,
Кой ичинде беш серке,
Төрт карысын сойсун де
Ичиндеги бир жашын
Тирүү бойдон койсун де. -

дел табышмак аркылуу ким күнөөлүү экенин карындашына билдирет. Гүлсана менен жеңеси төрт калмакты өлтүрөт. Эң кичүүсү Жалайыр жаткан жерди таап берет. Жалайыр менен достошуп, жылуу-жумшак коштошот.

Сюжет негизги карман Жалайыр жөнүндө болгон менен анын образы өтө ачылбайт. Карындашынын айынан душман колуна түшүп, ызага, өлүмгө дуушар болгон бир бечара. Гүлсананын образы поэманын башынан аягына чейин биринчи планда болуп, агасына Караганда кайраттуу, шыктуу, күчтүү, айлакер, керек болсо баатыр катары сүрөттөлөт.

Поэманын М. Зулпиевдин вариантынан башкасында конкреттүү тарыхый доор, тарыхтын белгилүү бир мезгили аталбайт. М. Зулпиев калмак доору менен байланыштырат. Терс каарман да калмак бийлигинин өкүлү Майцы жана анын иниси. Бул кийин кошулган кошумча экени байкалып турат.

Калган варианттарда душман «беш казак», «курмушу телпек куу казак» деп эле аталып, Жалайырга жан тартканы, дос болуп жүргөнү жаш казак делет. Реми Дор жазып алган вариантта беш казактын - Зор казак, Чал казак, Ормотой казак, Куу казак, Боз казак деп ар биринин аты аталат.

Мында эпикалык жана реалдуу жер, суу аттары аталып, окуя түштүк тарапта өткөндөй ой калтырат. Бул албетте эпикалык чыгарманы айтуучуга байланыштуу салтык көрүнүш да болушу мүмкүн.

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында түрдүү сюжеттерди камтыган, ар кандай тематикадагы поэмалар бар. Алардын ичинде «Жалайыр жалгыз» поэмасы да өзүнүн архаикалык башатын сактоо менен кылым карытып, кыргыз жашаган аймактарда элдин эсинде жашап келе жатат. Идеясы адамдын керт башынын эркиндиги. Көркөмдүк насилини көркөм өнөрдүн натыйжасы катары баалоо абзел.

Жыйнакка көркөмдүгүнө, сюжетиндеги айырмачылыкка, таралуу аймагына карап төмөнкү үч варианты М. Зулпиевдин, Т. Апсатаровдун жана тюрколог Реми Дор Памирлик кыргыздардан жазып алган Орун Какбаштын варианттарын киргиздик.

ЖАНААЛЫ ЖАЛГЫЗ (М. Зулпиевдин айтуусунда)

Илгери-илгери өткөн замандарда, кыргызды калмак бийлеп турган замандарда Майцы деген калмак бийлик кылып турганын айтышат. Ошол доордо жашаган Баялы деген жалгыз үйлүү киши болгон. Анын да жалгыз уулу, бир кызы болот. Кызы Гүлсана 14 жашынан 15 жашка карай кадам коюп, толгон айдай толукшуп турган убагында Майцы бий жигиттери менен алык-салык жыйнап жүрүп, Баялыныкына токтойт. Айдай жүзүн жаркыратып төрдө олтурган Гүлсананы көрүп: — Бул мага ылайыктуу кыз экен го деп ичинен ойлонуп, кыздын атасын, айыл аксакалдарын чакырып: — Кызыңды мага нике кыйып бергин,- деп кыйнайт. Атасы айыл аксакалдарга макул болуп, калмактарды ак өргөөгө киргизип, сыйлап жатып, калмактар уктап калганда курал-жарактарынын баарын шыпырып алып, калмактарды өлтүрүшүп, түнү менен көчүп олтуруп, башка элге көчүп өтүп кетишет. Ошол элге барганда Баялы кемпири экөө Жанаалыны үйлөп, бир аз өткөндөн кийин каза табышат. Жанаалы жалгыз карындашы экөө ата-энесине күмбөз тургузуп жатканда жаңы кошулган эл аны карабай көчүп кетип калышат. Калмактардын кабарын угуп, келсе бизди чаап алат дешип, того көчүп кетишет. Жанаалы жалгыз аркада көчпөй калгандыктан, Жанаалы жалгыз аты өчүп, «Жаңы айыл Жалгыз» атка конот. Ошентип ата-энесинин күмбөзүн бүтүрүп болгондо Гүлсана «калмактар келип калып жүрбөсүн, тезирээк көчүп кетели» деп агасы Жанаалы Жалгызга айтып турганы. Ошол убакта Майцы калмактын агасы артынан түшүп кууп, издеп таба албай жүргөн кези экен.

Айланайын жан ага,
Азандан үйдү чечели.
Агын суу дайра кечели,
Атамдын сарайы бүттү көчөлү.
Ардагым атам көзү өттү
Аркада калып жалдырап,
Азап тартып нетели.
Кагылайын жан аке,
Күүгүмдө үйдү чечели,
Күн чыкпай көчүп кетели.
Күкүктөй болгон энемдин,
Күмбөзү бүттү көчөлү.
Күйөрман энем көзү өттү,
Күйүттө жүрүп нетели.
Алты канат ак үйдү,
Аркасынан чечели,
Ак сууну көздөй көчөлү.
Алыска кеткен эл-журттун,
Аркасынан кетели.
Жети канат ак үйдүн,
Желкесинен чечели.
Жетигим энем көзү өттү,
Жергетал көздөй көчөлү.
Жетимдер калды дедирбей,
Жеткизебей кеткен эл журттун,
Жетегинен кетели.
Элибиз өйдө көчкөндө,
Эрмегим атам жогунан,

Эн талаада биз калдык.
Каралашар тууган жок,
Эне-атам көзү өткөндө.

деп, карындашы Гүлсана агасына ыйлап айтып турган жери. Агасы Жанаалы Жалгыз карындашынын сөзүнө мындай деп турганы:

Айланайын Гүлсана!
Чекеме таккан бурагым,
Үйүмдө жанган чырагым.
Алты канат үйүңдү,
Аркасынан чечерге,
Алыска болжоп көчөргө,
Мал айдашар киши жок.
Жанаалыдай жалгыздын,
Айласы кетип таң болду,
Алмадай башы маң болду.
Жети канат үйүңдө,
Желкесинен чечерге,
Жергетал көздөй көчөргө,
Көч баштаарга киши жок.
Пешенемде ырысым,
Жайнаган чолпон жылдызым,
Мага окшогон бейбактын,
Айласы кетип таң болду.
Ашы бир болот четиндин,
Арманы күчтүү жетимдин.
Гүлү болот четиндин,
Күйүтү болот жетимдин.
Мууну болот жалбыздын,
Муңу күчтүү жалгыздын.
Атам менен энеме,
Сураса бербей койбойбу,
Сумсайтып жалгыз койгуча,
Мага окшогон жалгызды.
Гүлү болот жалбыздын,
Күйүтү күчтүү жалгыздын.
Атам менен энеме
Көрсөтпөй койсо болбойбу,
Мага окшогон жалгызды.
Айдап, айдап мал берген,
Айры өркөчтүү нар берген,
Сүрүп сүрүп мал берген,
Сүйрү өркөчтүү нар берген.
Он алты жашта баш кошкон,
Кудайым сүйүп баш кошкон
Алган жарым Карлыгач,
Муну менен иши жок,
Кеч баштарга киши жок.

Агасынын эли-журту көрбөй таштап кеткенине капа болуп, бир жагы

жалгыздыгына муңайып, айтып турганына Гүлсана ичинен капа болуп, муңканып агасына кайрат берип, айтып турганы:

Айланайын жалгызым!
Кайгырып капа болбогун.
Сууда жалбыз чөп болот,
Журтта жалгыз көп болот.
Кагылайын жан аке,
Көлдө бир жалгыз чөп болот.
Копте бир жалгыз коп болот.
Жалгызмын деп кайгырба,
Жалгыздын жары кудайым.
Көптүн жаны көмүрдөн,
Жалгыздын жаны темирден.
Айланайын жан аке,
Мал айдарың болбосо,
Көч баштарың болбосо,
Көч баштарың болоюн.
Атыңды берчи минейин.
Тонуңду берчи кийейин.
Сизге келген жоо болсо,
Өзүм жалгыз кирейин.
Жан жигитиң болбосо,
Жан жигитиң болоюн.
Сага келген душманды
Өзүң менен тосоюн.

Жанаалы Жалгыз карындашы Гүлсананын эркектей кайрат берип айткан сөзүнө ыраазы болуп, ичинен кубанып, көчө баштайт.

Атадан жалгыз Жанаалы
Алты канат ак үйдүн
Аркасынан чечти эми.
Атан төөгө жүк жүктөп,
Алыска молжоп көчтү эми.
Энеден жалгыз Жанаалы,
Жети канат ак үйдүн,
Желкесинен чечти эми.
Жети атанга жүк жүктөп,
Жергетал көздөй көчтү эми.

Көчтү жүктөп чыкканда, аке эми биз көч менен жеңем экөөбүз бара беребиз. Сиз алдыга түшүп, көңүлүңдү ачып, уу кылып ойноп бара бер,- дейт карындашы Гүлсана. Жанаалы Жалгыз жолдо мылтык атып, уу кылып, көңүлү көтөрүлүп, жүрүп олтуруп, атасы конуп жүргөн Жерге-Талга барып, көчүн түшүрүп, өрүштөп конуп, малы менен жатып калышат. Түн жарым оогондо, таңга маал болгондо Гүлсана уйкуда жатып түш көрөт. Түшүндө мүшкүл ишкөрөт. Таң агарганда туруп агасын ойготуп, түшүн айтып турган жери:

Түндө жатып түш көрдүм, аке,
Түшүмдө мүшкүл иш көрдүм, аке
Түндөгү түшүм өткөн түш,

Жүрөгүм сезип көргөн түш.
Атам менен энемдин
Журтуна келип конуппуз
Атам менен энемдин,
Арбагы билип келиптир.
Атам менен энемдин,
Арбагына багыштап,
Арнап туруп табыштап
Куран окуп кой деди.
Атадан жалгыз Жанаалы
Энеден жалгыз Жанаалы
Ата менен эненин арбагына
Багыштап куранды окуп болду эми
Бата кылып койду эми.
Айланайын жан аке,
Кулак салып угуп тур
Көңүлүңдү буруп тур.
Түндөгү түштүн капасын
Эми айтып берем чаласын.
Түндөгү көргөн түшүмдө,
Түшүмдө мүшкүл ишимде.
Белестен келген беш бөрү,
Бечара козум жеп кетти.
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу.
Түндөгү көргөн түшүмдө,
Төбөдөн келген төрт бөрү.
Төбөлдөй козум жеп кетти
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу.
Капилет көргөн түшүмдө,
Көк шумкар кушум учуптур,
Көк жибек боосун тытыптыр,
Көктү карай сызыптыр.
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу.
Ажайып көргөн түшүмдө
Ак шумкар кушум учуптур,
Айды карай сызыптыр,
Ак жибек боосун үзүптүр,
Бул эмине болучу?
Ал түшүмдү жоручу.
Көктө булут сөгүлдү,
Көнөктөп жамгыр төгүлдү.
Көңүлүм жаман бөлүндү,
Көзүмө жаман көрүндү.
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу.
Абадан булут сөгүлдү,
Аяктап жамгыр төгүлдү.
Аябай көңүлүм бөлүндү.

Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу?

Гүлсананын айтып турган түшүн агасы Жанаалы Жалгыз жоруп турганы:

Айланайын Гүлсана,
Багымда өскөн борумум,
Сайраган шакта булбулум.
Пешенемде жылдызым,
Карчыга конот парага
Каргадай болгон каралдым,
Сенин кара башыңа
Жанаалыдай жалгыздын
Кара башы садага.
Түндөгү сенин түшүңдө
Белестен келсе беш бөрү,
Бечара козуң жеп кетсе,
Беш калмак келген болбойбу
Бейпайга түшүп Гүлсана
Сенин бекзатың агаң өлбөйбү.
Төбөдөн келсе төрт бөрү
Төбөлдөй козуң жеп кетсе,
Төрт калмак келген турбайбы,
Убайда калып Гүлсана,
Сенин төрөдөй агаң өлбөйбү.
Түндөгү көргөн түшүңдө
Ак шумкар кушуң учканы,
Ак жибек боосун тытканы,
Айды карай сызганы
Арстаның агаң жутканың.
Арстаным акем өлдү деп,
Айдай бетиң тытканың.
Көк шумкар кушуң учканы,
Көктү карай сызганы
Көк жибек боосун тытканы
Гүлстан акең жутканың.
Гүлүстөн акем өлдү деп,
Күзгүдөй бетиң тытканың.
Көктөн булут сөгүлсө,
Көнөктөп жамгыр төгүлсө,
Көкжалым акем өлдү деп
Сенин көзүңдүн жашы турбайбы.
Түндөгү көргөн түшүңдө
Абадан булут сөгүлсө,
Аяктап жамгыр төгүлсө,
Арстаным акем өлдү деп,
Сенин айнектей болгон
Көзүңдүн жашы турбайбы.

Гүлсана айткан түшүнө кайгырып: - Мен кайдан айтып койдум эле мындай түштү деп убайым кайгыга батып, оор санаага чөгөт. Жанаалы болсо, андан бетер сары убайымга батып жатып калышат. Атасы тирүү кезинде Жерге-Талга көчүп келгенде

Жанаалы Жалгызды ээрчитип ууга Айдың-Көлгө алып барып жүрчү экен. Жанаалы Жалгыздын үйдө жата берип, самандай өңү саргайып, убайымга батып, жүдөп кетет. Карындашы менен аялы эч жакка чыгарбоо үчүн Жанаалынын Көк темир сырға аты менен Көк шумкарын бекитип коюшкан. Кандай кырсык болсо да биздин көз алдыбызда болсун дешкен. Зеригип үйдө жатканча Айдың-Көлгө барып куш салып кичине жазылып көңүлүмдү ачып келейин деп Жанаалы Жалгыз карындашынан атын, шумкарын сурап турганы:

Айланайын Гүлсана,
Атымды берчи минейин.
Тонумду берчи кийейин.
Алыскы жолго барбастан,
Беш күнчүлүк өмүрдө,
Айыл ичин аралап,
Көңүлүмдү улайын.
Кушумду берчи колума,
Азыраак ойноп, уу кылып,
Бир черими жазайын.
Кагылайын жан укам,
Өйдөгө чыксам өбөгүм,
Ылдый түшсө жөлөгүм.
Ат байларга казыгым,
Жолго чыксам азыгым.
Өлгөнүмдө ыйларым,
Тирүү болсо сыйларым.
Мен айткан тилге көнсөңчү,
Менин көк жоргомду берсеңчи.
Ушул турган көп айыл,
Үч айланып келсемчи.
Көк жоргомду мен минип,
Көк шумкарды колго илип,
Жоо жаракты тагынып,
Ушул турган айылга,
Алты айланып келсемчи.
Анан атты берсемчи.
Айланайын Гүлсана
Кепке келтек кылбагын.
Улагага эп кылба
Керегеге эп кылба
Мени келин, кызга кеп кылба.
Кагылайын жан укам,
Узак жакка барбайын,
Убайга сени салбайын.
Алыскы жолго барбайын,
Азапка сени салбайын,
Көпчүлүк жолго барбайын,
Күйүткө сени салбайын -

деп Жанаалы Жалгыз карындашы Гүлсанага муңай ат. Аты менен шумкарын берип жатып агасына айтып турганы:

Айланайын жан аке,
Алдап атты аласың
Армандуу болуп каласың
Айдың көлгө барсаңыз
Беш калмакка учурап,
Азапка мени саласың
Кагылайын жан аке,
Мен да кошо барайын,
Жан жигит болуп алайын.
Сага келген жоо болсо,
Тайманбай кылыч чабайын,
Гул жигит болуп алайын,
Күймөнбөй кылыч чабайын. деп,

Гулсана акесине жалооруйт. Жанаалы Жалгыздын Гулсанага карап айтып турганы:

Кагылайын жан ука,
Ак жоргонун куйругу,
Кыяк болот дечу эле.
Бири улан, бири кыз
Эки тууган бир жүрсө,
Асемдуу кыргыз элинде,
Уят болот дечу эле.
Сары жоргонун куйругу,
Кыяк болот дечу эле.
Бири улан, бири кыз
Эки тууган бир жүрсө,
Санжыргалуу кыргызда
Уят болот дечу эле.
Кайгырбай жаткын Гулсана
Караны минсем желемин
Эртең түштө келемин
Өрдөк казды байланып
Суксур, сонодон белек кылып келемин.

Уудан тез келиң деп Гулсананын ыйлап айтып турганы:

Кагылайын жан аке,
Алдап атты алыпсыз.
Алыс жакка барбайм деп,
Айыл аралап келем деп,
Айдын көлгө жөнөпсүз.
Саламат барып сак келгин,
Санадар кылбай бат келгин.
Кечигип ууда сен жүрсөң,
Жалгызым акем келбейт деп,
Эки көзүм төрт болуп,
Жалдырап ыйлап жүрбөйүн.
Жабыркап эстеп күйбөйүн.
Арка чачым түйөмүн,
Алты күндө келбесең

Азабың тартып күйөмүн.
Ак темир боз ат мен минип
Аркаңдан издеп жүрөмүн.
Желке чачым түйөмүн,
Жети күндө келбесең,
Жетигим акем келбейт деп,
Жез тулпар темир ат менен
Желигип издеп киремин,

- деп Гүлсана менен аялы Карлыгач ыйлаган бойдон калышат.

Атадан жалгыз Жанаалы
Энеден жалгыз Жанаалы
Айдың көл көздөй жүрдү эми
Атадан жалгыз бейбагың
Айдың көлгө барды эми.
Андан алып илдарам,
Агындан алып илдирип,
Канжыгага өрдөк, казды байлады,
Айдың көлдү аралап,
Абдан көөнүн жайлады.
Атка минип, март болуп,
Арманын айтып ыр кылып,
Айдың көлдү мактады
Керилип турган Ала-Тоо
Жалгыздын сөзүн жактады.
Балтырканың билектен
Балырларың жибектен
Касиеттүү Айдың-Көл
Балдар ойнор жер элең.
Жылтырканы билектей
Жигити сонун жибектей
Кымыз ичип дуулашып,
Кыз кубалап ойногон
Кыз, жигит ойнор жер элең.
Каз, өрдөк сүзүп ойногон,
Кабылан, бүркүт жойлогон.
Көрбөй калсаң азыраак
Кардың такыр тойбогон.
Арчаларың бураган,
Арчаларың түбүндө,
Аркарың ойноп чураган,
Аркарыңа жете албай,
Жанаалы Жалгыз куураган.
Ар жылгаңдан түшкөн суу
Агып жатат шырылдап.
Шилбилериң бураган,
Шилбилериң түбүндө
Кулжалар оттоп чураган.
Кулжаларыңа жете албай
Жанаалы Жалгыз куураган.

Өлөңүнөн сазы көп,
Өрдөгүнөн казы көп,
Жигит, кыздар чогулуп,
Жыргай турган жер ошол.
Токоюңда чериң бар,
Жан бүткөндүн баары бар.
Кайыңга тууп куштарың,
Камынып туруп учканы.
Терекке тууп куштарың,
Теминип турат учканы.
Токоюңда өзөн суу
Тербелип учат өрдөк, куу.
Токойлуу чер Айдың-Көл
Толкуй агат булагың.
Канча ойноп күлсөм да
Канбай турат кумарым.
Жайкалат жашыл манаттай
Жазгы чыккан тулаңың.
Жан сергитип жыргатат
Жайкы салкын убагың.
Балалыгым өткөн жер
Бастырып ойноп күлгөн жер.
Кулунчакты ат кылып
Кубушуп ойноп күлгөн жер.
Жигит болуп бой тартып,
Алты бакан селкинчек,
Ай жарыкта салган жер.
Атам-энем жердеген,
Касиеттүү Айдың-Көл
Көрүшкөнчө аман бол.

Өзүнчө атасы менен уу кылып ойноп-күлүп жүргөн жерлерин көрүп, көңүлү көтөрүлүп, үйдөгүлөр кел деди эле, кетпесем болбойт деп ойлонуп, келе жатканда Бөкөн през учуп жүрүп берет, шумкары талпынганда кое берет. Шумкар чала серпип калат. Айдың-Көлдүн ортосундагы кургак жердеги камышка кире качат, куш куушуруп барып илем дегенде боосу тамырга илинип «ка-ка» деп келбей олтуруп калат. Кушун таштап баса берүүгө болбойт. Айласы кетип, кушу менен атын кошуп ырдап турганы:

Колумдагы көк шумкар
«Кел» десем неге болбодуң.
Кээнин бир тилин албадың
Жем көрсөтсөм болбодуң,
Жемдин бир тилин албадың
«Ку» дегенге болбодуң.
Куунун тилин албадың
Нессиз калат окшодуң.
Жалгызың өлүп бул жерде,
Ээсиз калат окшодуң.
Жаныбарым көк жорго,
Нессиз калат окшодуң,
Жалгызың өлүп бул жерде

Ээсиз калат окшодуң,
Туяктарың тарсылдап
Көмөкөйдө суулдурук
Ташка болуп карсылдап,
Куйруктарың таралып,
Көкүлдөрүң сыланып,
Жондоруң кетти жалтылдап,
Эки көзүң балбылдап,
Ээсиз калат окшодуң.
Жоо жарагын чечинип,
Сууга боюн урду эми.
Чабак атып жалгызың,
Шумкарга колун сунду эми.

Жанаалы Жалгыз кушуна бара жатканда арка жактан «токто» деген үн угулду.

Чал калмак:

Кызыталак шум жалгыз
Кезикчү жерден кезиктиң.
Жолукчу жерден жолуктуң.
Карагайдан как жалгыз
Сенин кайрыларың жок жалгыз.
Карагаттай көзүңдү ой
Канжар салып оёмун.
Ит менен кушка жем кылып,
Кабакка сүйрөп коёмун.
Долонодон топ жалгыз
Сенин толгонооруң жок жалгыз,
Кеспей мойнуң жуламын.
Тороп турам карачы
Ким болот сага арачы.
Үмүт үзгүн жаныңдан,
Ууртаймын азыр каныңдан.
Чыгарбагын үнүңдү
Чымчыктай жулам жүнүңдү.
Көрсөтпөйм арзы күнүңдү.
Жанаалы жалгыз:
Чаптырат¹ минген чал калмак
Чалыңтарың билгемин.
Мага окшогон жалгызды,
Жалыңтарың билгенмин.
Айдың-Көлдүн бытпылдык,
Майларыңды билгенмин.
Кыябы жерде кез келип,
Көк жоргомду минбедим.
Көк болоттон курч кылып
Ай далыма илбедим.
Курмушу телпек куу калмак,
Кууратарың билбедим.

¹ Чаптырат – чабдар ат.

Жанаалыдай жалгызды
Сулатарың билбедим.
Көрүнө жерде кез болуп,
Кылычым болсо жанымда,
Кыйратар элем жаныңды.
Куу тон кийген куу калмак
Куралым болсо колумда,
Ак бараң болсо жонумда,
Алжыган сага окшогон акмакты
Оозунуп мурун атмакмын.
Белестен келген беш калмак,
Белгилүү жерде кезиксең,
Белимде болсо жарагым,
Бешөөңдү беш жерде
Оет элем көзүңдү,
Өзүңдөн мурун озунуп,
Соет элем өзүңдү.
Кыя жерде кез келсең,
Кылычым барда колумда
Кыя чаап башыңды,
Айдың-Көлдүн бытпылдык,
Көмөт элем башыңды.

Чал калмак:

Каргадай болгон как жалгыз
Көп келтирбе гашымды¹
Казыр алам башыңды.
Караандай чаап какшатам
Карың менен жашыңды.
Ырысы жок шум жалгыз,
Көп айтпагын сөзүңдү,
Өлтүрөм азыр өзүңдү,
Оюп алам көзүңдү.
Өрттөп чаап саламын,
Туушкан-төркүн төсүңдү.
Кез келдиң айткан саламың
Кеспестен мойнуң аламын.
Жанаалы Жалгыз сен элең,
Жок беле сага жардам берер адамың.
Жаш башыңды Жанаалы,
Убайга эми саламын.
Таалайың жокко Жанаалы!
Талаада жүрүп кезиктиң,
Эми мен тагдырыңды чечемин.
Тамдырбай каның ичемин.

Атадан калган Жанаалы, энеден калган Жанаалы бул сөздөрдү угуп калмактарга не дээрин билбестен суунун ичинде калтырап, калмактарга мал-мүлкүмдү алгыла, жанымды койгула деп жалынып турган жери:

¹ Гашымды – ачуумду.

Жанаалы Жалгыз:

Айланайын акелер,
Чымындай жаным жан соога,
Атадан калган дүнүйө,
Мунун баарын алгыла,
Кымындай жаным койгула.
Буга ыраазы болбосоң,
Долоно булак четинде,
Маң маң бир баскан маң баскан,
Чуудаларын чаң баскан,
Төрт буту менен тең баскан,
Жантак бир көрсө аймаган,
Оозуна тиккен сайбаган,
Жүздөн ашык төөм бар
Ойсул ата пири ал
Муну бириң алыңар.
Силер бешөө мен жалгыз
Чымындай жаным коюңар.

Чал калмак:

Көп сүйлөбө калтырап,
Сенин маң-маң баскан маң баскан
Чуудаларың чаң баскан,
Жүздөн ашык төөңдү
Азыр өзүң өлгөн соң
Меники эмей кимдики ал?

Жанаалы Жалгыз:

Кагылайын акелер,
Буга ыраазы болбосоң
Сары жон ылдый жөнкүгөн,
Сайгак тийсе мөңкүгөн,
Сары суу ичип семирген,
Байлап койсо сүзүшкөн,
Байлаган жибин үзүшкөн,
Заңги баба пири бар,
Эки жүз ашык малым бар.
Муну бириң алыңар,
Силер бешөө мен жалгыз,
Алты агайын болуңар,
Менин чымындай жаным коюңар.

Чал калмак:

Торгойдой болгон куу жалгыз,
Сенин толгоноруң жок жалгыз.
Укпаймын сенин сөзүңдү,
Оемун азыр көзүңдү.
Сени азыр өлтүрсөм,
Эки жүз ашык кара мал,
Меники эмей кимдики?

Жанаалы Жалгыз:

Айланайын акелер,

Буга ыраазы болбосоң,
Четиндүү булак үстүндө,
Чолпон атам кайтарган,
Эки миң ашык коюм бар.
Муну бириң алыңар,
Чымындай жаным коюңар.
Силер бешөө мен жалгыз,
Алты агайын болуңар.

Чал калмак:

Чыгарбагын үнүңдү,
Чымчыктай жулам жүнүңдү.
Көрсөтпөй арзы күнүңдү,
Чыгарбай басам үнүңдү.
Чыркыратып эми эле,
Ташка кагам жиниңди.
Азыр өзүң өлгөн соң,
Ал койлоруң меники эмей кимдики?

Жанаалы Жалгыз:

Кагылайын акелер,
Буга ыраазы болбосоң,
Узун сүрө үйрөткөн,
Укуругун сүйрөткөн,
Камбар ата кайтарган
Беш жүздөн ашык жылкым бар.
Аны да кошо алгыла,
Төкпөгүлө канымды,
Аман койгун жанымды.

Чал калмак:

Кесирленген куу жалгыз,
Келтирбегин жинимди,
Кесип алам тилиңди.
Келтирди го кезиңди,
Жалгыздыгың билиңди.
Беш жүздөн ашык жылкың да,
Азыр көзүң өткөн соң,
Меники эмей кимдики?

Жалайыр Жалгыз:

Буга ыраазы болбосоң,
Ак арпа жесе тойбогон,
Азууларын жойбогон,
Акурунда ойногон,
Ак темир сырга жоргомду ал.
Жана ошого жубайлаш,
Көк арпа жесе тойбогон,
Көк темир сырга жоргом бар,
Жубайынан алгыла.
Ага ыраазы болбосоң,
Ак шумкарым алгыла,
Аманат жаным койгула.
Силер бешөө мен жалгыз,
Алты агайын болгула.

Чал калмак:

Каргадай болгон как жалгыз,
Сенин кайрыларың жок жалгыз.
Сенин ак арпа жесе тойбогон,
Азууларын жойбогон,
Көк арпа жесе тойбогон,
Көмөкөйүн жойбогон,
Көк жоргоң менен боз жоргоң,
Сенин көзүң өткөндө,
Меники эмей кимдики?

Жанаалы Жалгыз:

Өзүм менен аталаш,
Өзүм менен энелеш.
Оң көзүмдүн бурмасы,
Сол көзүмдүн сурмасы.
Талашып эмчек эмишкен,
Таалайды бирге бөлүшкөн,
Алты канат ак үйдө,
Үйүмдө жанган чырагым,
Гүл ачып турган бурагым.
Жакама таккан кундузум,
Жайнаган чолпон жылдызым.
Карындашым ырыс ай,
Муну бириң алыңар.
Ата-энесиз жалгыздын,
Аманат жанын коюңар.

Чал калмак:

Чыгарба жетим үнүңдү,
Чырылдатып эми эле,
Чымчыктай жулам жүнүңдү.
Көрсөтпөйм жаштык күнүңдү,
Сени азыр өлтүрсөм,
Гүл ачып турган бурагың,
Гүлсанадай чырагың,
Меники эмей кимдики?
Өзү тийет эмеспи.
Уу тырмагын батырып,
Жегени малды качырып.
Атадан жалгыз Жанаалы,
Энеден жалгыз Жанаалы,
Жан соогалап жалдырап
Жалынды жетим калтырап.

Ошондо беш калмактын ичинде бир жаш калмагы бар экен, ошого карап Жанаалы Жалгыздын арманын айтып турганы:

Айланайын акелер,
Итке, кушка жем кылбай,
Жашырып кеткин сөөгүмдү,
Карга, кузгунга чокутпа,
Карагаттай көзүмдү.

Каралдыма айта бар,
Капилет калган өзүмдү.
Жанаалыдай жалгызды,
Өлтүрмөк болдуң камалап.
Гүлсанадай бейбакка,
Айтып кой менден аманат.
Белестен келген беш калмак,
Бешөөңдүн ичинде өзүм бар,
Өлтүрчү болсоң сен өлтүр,
Кыстоого алдың алымды,
Кыйнабай алчы жанымды.
Кызылды кийсем жаш болдум,
Өлтүрөр болсоң сен өлтүр,
Кыямат кетсем дос болдум.
Аргымак минсем жаш болдум,
Өлтүрөр болсоң сен өлтүр,
Акырет барсам дос болдум.
Ит менен кушка жем кылбай,
Жашыра кетсең сөөгүмдү,
О дүйнө барсаң дос болдум.
Аргымак минсем жолдоюн,
Ит менен кушка жем кылбай,
Жашыра кетсең өзүмдү,
Сени о дүйнө барсаң колдоюн.
Кызылды минсем жолдоюн,
Ит менен кушка жем кылбай,
Көөмп койсоң өзүмдү,
Сени кыямат жайда колдоюн.
Айланайын, жан досум,
Мууну болот жалбыздын
Ажал жетип күн бүтсө,
Ыйлаары болот жалгыздын.
Ат арытып жол келсе,
Сыйлаары болот жалгыздын.
Саясы болот жалбыздын,
Санаасы күчтүү жалгыздын.
Чет жерден душман кол салса,
Ажыратып алууга,
Карааны калбайт жалгыздын.
Өлүп кетсем бул жерде,
Көк жоргом калат токулбай,
Менин жаназам калат окулбай.
Менин Чалкашымды токуй кет,
Мусапыр өлүм мен болсом
Тор жоргом калат токулбай,
Менин доораным калат окулбай,
Айланайын жан досум,
Өлүп кетсем бул жерде,
Турумтай куштай айланган,
Өзүм менен бир тууган,
Гүлсанам калат зарланып.

Сакадай болгон каралдым,
Укпай калат сөзүмдү,
Жалгызым көрбөй калат көзүмдү.
Карчыга куштай айланган,
Алты канат өргөөдө,
Өлүп кетсем бул жерде,
Карлыгачтай алганым,
Кайгырып калар тиерде.
Жаным бирге жаш калмак,
Жан алгычым, беш калмак,
Аманат сөзүм айта бар.
Көп ичинде беш серке,
Беш эркечтин ичинде,
Эң кичиги сары эркечти койсун де,
Карындашым Гүлсана,
Айттырбай билчү жан эле,
Төрт эркечти сойсун де.

Бал ошентип зарланып турганда Чал калмактын ачуусу келип, кылычын кыңгыратып, шымаланып Жанаалы жалгызды коздой чечинип жөнөйт. Жаш калмак Жанаалынын сөзүн угуп, жашып «өзү атадан жалгыз экен» деп эмне кылаарын билбей турган болот. «Мен барып өлтүрүп келейин. Сиз ак сакал башыңыз менен ушул жаш баланы өлтүргөнүңүз туура болбойт го. Мен урушса урушуп, сайышса сайышып, чабышса чабышып, сизге абийир алып беремин деп келдим эле. Жарагы болбогон бир жарганаттай баланы сиз барып өлтүрсөңүз, бизге уят болот» деп суранып калат. Чал калмак ага ыраазы болуп «барып өлтүрүп келгин» деп жумшайт. Жаш калмак Жанаалыны өлтүрүү үчүн көлгө түшүп кетти. Жанаалыга барып нары-бери айланып туруп жоон санга канжар уруп, сууга чөгөргөн болот. Суунун бети кыпкызыл кан болуп жошолонуп кетет. «Жанаалы жалгызды өлтүрдүм» - деп чал калмактын алдына келет. «Максатыма жеттим, көздөгөнүм Жанаалы Жалгызды өлтүрдүм, эми айлын чаап, карындашы менен аялын алып, малын бүт айдап кетем» - деп, кубанып Гүлсананын үйүн көздөй жөнөп калат. «Мен,- деди жаш калмак,- бул адамды өлтүрүп келдим эле. Эми өлүгүн суудан алып таштайын. Сууга түшкөн же суу ичкен адамдар жаман абалда болушпасын. Бутун бут, колун кол кылып ит кушка ыргытып таштайын» - деп калып калат. Беркилер жөнөп кеткенден кийин жаш калмак Айдың-Көлгө чумкуп кирип, чала жан жаткан Жалайырды алып чыгып, көмкөрөсүнөн жаткырып, бир жипти оозуна салып, жиптин бир учун көлгө таштап койдү. Жыгач кыйып келип Жалайырга көлөкө кылып, өзүнүн кийимдерин кийдирип, атка мине берерде Жалайыр тилге келип мындай дейт: «Досум, эми силер биздин үйгө барсаңар карындашым Гүлсанага айтып кой, силерди жакшылап мейман кылып алсын.

Кой ичинде беш серке,
Төрт карысын сойсун де.
Ичиндеги бир жашын
Тирүү бойдон койсун де,

- деп Жалайыр калып калат.

Гүлсана акесинин кечиккенине кабатыр болуп, эркекче кийинип, чачын төбөсүнө түйүп, Аксырга Темир жоргого минип издеп келатып беш калмакты, алар алып келаткан акесинин атын, куралдарын көрүп, иштин жайын түшүнүп, ичинен ыйлап, сыртынан сыр

бербей, алар жакындаганда салам айтып турган жери:

-Ат салоому алейкум,
Айланайын абалар!
Силер жолдо бир жүргөн жолоочу,
Мен жок жоготкон жолоочу.
Жыйырма үчтө жашы бар,
Буудай ирең жүзү бар.
Өзү ушундай көс бала.
Дүнүйөгө мас бала,
Алдында Көк темир жорго аты бар
Ушундай жигит көрдүңбү?

Чал калмак:

Айланайын балам, ай
Алдында Көк темир жорго аты бар,
Жыйырма үчтө жашы бар,
Колунда Көк шумкардай кушу бар,
Мындай жигит көрбөдүм.
Айланайын балам ай,
Жоготкон жогуң табылсын,
Абийриңиз жабылсын.

Гүлсана беш калмактын ортосунан өтүп баратып Чал калмакты ноолап кетти. Берки калмактар билбей калышты. Чал калмактын мурдуна атырдын жыты бур дей түштү:

Балдар ай, сөз айтайын уга тур,
Мунун ничке келди сагагы,
Мунун жыттуу келди тамагы.
Бул жигит эмес кызга окшойт,

- деп Чал калмак аттын башын буруп, кетип бара жаткан жигитти чакырып сөз айтып турганы:

Айланайын балам ай,
Үргүлөйүн балам ай,
Атыңдын башын бура тур,
Азырак сөз айтамын угуп тур.
Айланайын балам ай,
Сенин ничке келди сагагың,
Сенин жыттуу келди тамагың,
Кылычыңды кындай сал,
Чырагым билип турамын,
Кыз окшойсуң бери сал.
Аппак келди сагагың,
Сенин жыттуу бир келди тамагың,
Кылычыңды кындай сал,
О жаным, кыз окшойсуң жандай сал.

дегенде Гүлсананын ачуусу келе түшүп, «өлүгүңдү көрөйүн куу калмак, менин кыз экенимди билип сезген сен бекенсиң, кыз да болсом сага окшогон көтөрөм чалды жайлаганга күчүм жетет», деп минген атына камчы уруп, ойнотуп, Чал калмакты аттан оодара тартып коет. Чал калмактын жанындагы төрт калмак коркконунан качып жүрүп беришет. Гүлсана аттан түшүп, чал калмакты сүйөп атка мингизип коет. «Силер кайсы

жактан келе жатасыңар. Мен бир байдын баласымын, атам дүнүйөдөн өтүп кетти. Силер эми капа болбосоңор абдан жакшы болуптур, үйгө барып конок болуп кеткиле» деп жалбарып чакырып калат. Чал калмактарды бир айланыш жолго салып, өзү үйүнө чаап келип, өз кийимин кийип жеңесине агасынын өлгөнүн угузуп, кошуп ыйлап турган жери:

Белестен келген беш бөрү,
Беш кытай калмак турбайбы.
Жеңежан менин бекзатым
Акем өлгөн турбайбы.
Төбөдөн келген төрт бөрү,
Төрт кытай калмак турбайбы?
Жеңежан менин бир тородой,
Акем өлгөн турбайбы.
Жаналыдай акемди,
Жайлап келген турбайбы.
Айдың-Көлдүн бытпылдык,
Мойлоп келген турбайбы.
Айланайын жеңе ай,
Ак шумкарым учканы
Ак жибек боосун тытканы,
Арстаным акем өлгөн турбайбы.
Көк шумкар кушум учканы,
Көк жибек боосун тытканы,
Көктү коздой сызганы,
Менин гүлстан акем өлгөн турбайбы.
От жалын чыгат ичимен,
Өзөгүм күйдү жалындап,
Беш канкор сенин айыңан.
Ажырадым мен бейбак,
Ардагым жалгыз акемден.
Өрттөнүп барам күйгөнү,
Азырак ойноп күлбөстөн,
Акырет кеттиң жалгызым,
Үзүрүн көрбөй дүйнөнүн.

Гүлсананын айтканын уккандан кийин жеңеси Карлыгачтын кошкон кошогу:

Гүлбегим өлдү деп угуп,
Чыкты менин жүрөгүм,
Сынды менин билегим.
Сынган бир билек тагылат,
Гүлбегим кайдан табылат.
Күн тийген тоого кар тамат,
Күмүштөн жүгөн беш кабат,
Бекитип койсо дат басат.
Гүлбейиш кеткен бегимди,
Күйүп, ыйлап ким табат.
Ай тийген тоого кар тамат,
Алтындан жүгөн беш кабат,
Бекитип койсо дат басат,
Акырет кеткен бегимди,

Айтып ыйлап ким табат?
Алтын бир эшик каалга,
Ачылат да жабылат.
А, дүйнө кеткен Гүлбегим,
Эми бир кайдан табылат?
Күмүштөн эшик каалга,
Ачылат да жабылат.
Кыямат кеткен Гүлбегим,
Эми бир качан табылат?
Балтыркан түбү жошодур,
Гүлбегим шейит өлүм болуптур,
О дүйнөгө барганда,
Гүлбегим пайгамбар менен кошодур.
Көп айтпайын кейишти,
Гүлбегим аралай жүргүн бейишти.
Өлгөнгө көп ыйлаган күнөө дейт,
Күнөө болбой гүл болсун.
Гүлбейиш кеткен акеңдин,
О дүйнөдө кызыке,
Сүйлөшкөнү үр болсун.

Калмактарды жакшылап ак өргөөгө Киргизии, койду союп, шарап берип мейман кылышат. Төрт калмак бат эле мас болуп жатып калышат. Чал калмак көпкө чейин мас болбой олтурат. Аны Гүлсана байкап калат. Өзү кашын кагып, мен сизди сүйүп калдым деп шарап ичирет. Эч бир мас болбойт.

Чал калмак:

Байдын кызы Гулсана,
Мага караң Гүлсана.
Сага малы мүлкүм куйду эле,
Тагдыр насип буюрса,
Сени менен жүрсөм а.

Гүлсана:

Жеңе, жеңе, жеңе ай,
Сенин татса татыр арагың.
Бул алжыган калмактын,
Менде көөнү бар
Бир көзүндө өөнү бар.
Сенин курчудубу жарагың.

Чал калмак:

Байдын кызы Гулсана!
Белден төшөк салсаң а,
Бел алышып жатсам а.
Чачыңдан жыттасам,
Чыгар беле арманым,
Кирер беле дарманым.

Гүлсана:

Айланайын жеңе ай!
Татса татыр арагың,
Жыттаса жыгар арагың.
Бул чалдын менде көөнү бар,

Бир колунда өөнү бар,
Алып келчи жарагың.

Жеңеси курчуткан кылычтарын жалт-жулт эттирип кирип келди. Гулсана чал калмактын бир көзүн оюп, бир колун кесип таштады. Ошондо да Гулсанага карап, сени менен кошулсам, үйлөнсөм болду деп айтып турат:

Чал калмак:

Байдын кызы Гулсана,
Бери карап күлсөң а
Бир башыма бир көзүм
Жетпейт бекен Гулсана.
Бир көздүүнүн оокаты,
Өтпөйт бекен Гулсана.
Айдай болгон бетиңди,
Бир өптүрүп койсоң а!

Гулсана:

Айланайын жеңе ай!
Ушул чалдын менде көөнү бар.
Арамдын оң бутунда өөнү бар.
Биздин үйгө ошол буту менен кирген ал - деп,
бир бутун кесип таштайт.

Чал калмак:

Байдын кызы Гулсана!
Кудай насип буюрса,
Сени алсам Гулсана.
Кыямат кайың болгуча,
Сени менен жүрсөм а.
Эки бутка бир бутум,
Тең келбейби Гулсана.
Бир буттуунун оокаты
Өтпөйт бекен Гулсана.

Гулсана:

Кагылайын жеңе ай,
Как баштын менде көөнү бар,
Мунун мурдунда турган өөнү бар.
Калжыратпай как башты,
Анын башын кессе жөнү бар.

Чал калмак:

Тизеден төшөк салсаң а,
Тизелешип жатсам а,
Ак лоладай¹ толгонсуң,
Ашкере мендик болгонсуң.
Көк лоладай толгонсуң,
Көрүнө мендик болгонсуң.
Кулпурган бойлор сиздики,
Кусадар жүрөк биздики.
Кубалашып ойносом,
Калбат эле арманым,

¹ Лола – кызгалдак.

Кирет эле дарманым.

Ошондо Гүлсана «мына эми дарманын, кирип жат» деп чал калмакты чаап таштайт. Мас болуп жаткан калмактардын үч картаңын чаап таштап, жаш калмакты жонго бир коюп, соолуктуруп Гүлсана жеңеси экөө кылыч менен тап берип: «Айт чыныңды акемди кайсы жерге өлтүрдүңөр, таап бер», - деп колун байлашып, айдап жөнөйт. Калмак баягы жаткырган жерине ээрчитип алып барат. Барса Жанаалы Жалгыз эсине келип калган экен. Болгон окуяны бардыгын угуп аялы менен карындашына абдан ыраазы болот. Үйүнө жаш калмакты алып келип, той берип, мал-мүлкүнөн бөлүп, бир жоргосун, шумкарын берип, элине жөнөтүп жиберет. Душманы жок ээн эркин жашап калат. Карындашы Гүлсананы сүйлөшүп жүргөн Султан деген жигитине чоң той берип, күйөөгө чыгарат. Аларга да малы-мүлкүнөн бөлүп берип, жашап жатып калышат.

ЖАЛАЙЫЛ ЖАЛГЫЗ¹

(Орун Какбаш деген оогандык кыргыздан жазылып алынган)

Анан бар экен, жок экен, ач экен, ток экен, бир кампир менен бир чал бар экен. Анан Жалайыл деп бир жалгыз баласы бар экен, Гүлсанам деп бир кызы бар бар экен. Иич немеси йох экен.

Адырдан аркар ай атчы эде ай, жалгыз
Атасы менен эй энеси жалгыз,
Нарын бир тартып бакчы эде ай, жалгыз.
Атты бир хыдыр жолукту ай, жалгыз,
Айдап бир айдап мал берди ай хыдыр,
Айдап бир журтка жете албайт, жалгыз.

Түмөнү түрүлгөн мал болуптур. Шонон беш казак бар экен:

«-Жалайылды өлтүрсөк, карындашы менен зайыбыны алсак», - дейт экен. Карындашы менен Жалайыл бирге ууга чыкканда үстүдөн куш учуп өталбайт экен. Шунчалык батыр экен. Анан бир күн Жалайыл кооп², ууга чыккалы болот, саар. Карындашы Гүлсанам айтат:

Түндө бир жатып түш көрдүм, акей,
Түшүмө каршы иш көрдүм, акей.
Көөкөрдө йай кан көрдүм, акей,
Жанчыгада йай жан көрдүм, акей,
Канжыгада йай баш көрдүм, акей.
Отко ойу толгон шиш көрдүм, акей,
Түшүмө каршы йай иш көрдүм, акей,
Бүгүн бир ууга чыкпагын, акей.

Агасы:

Түндө бир жатып түш көрсөң, жаным,
Түн уйкуңду йай үч бөлсөң, жаным.
Канжыгада йай баш көрсөң, жаным,
Көөкөрдө йай кан көрсөң, жаным,

¹ Реми Дор. Ала-Тоо. 1991. №3.

² Кооп – туруп.

Жанчыгада йай жан көрсөң, жаным,
Түшүңө каршы йай иш көрсөң, жаным,
Жан алгыч келсе жан алат, жаным,
Довогер келсе йай мал алат, жаным,
Банданан келсе сен(и) алат, жаным,- дейт.

Анан кете берет. Зайыбы Аксанам талгак экен. Аттанып жөнөп чыкканда келип аттын жыловдан алат:

Жайылманын ай Жашыл-Көл ой дем,
Газ-өрдөгү йай көп болот ой дем,
Газга бир талгак ай болупмун ой дем,
Карчыга кушуң ала кой, ой дем,- дейт.

Зайып жыловдон кармаган жаман болот эде деп, көөнүгө шончолук келтирет, анан кете берет.

Мунан бир нары йай барды дейт жалгыз,
Койунун барин топтотуп жалгыз,
Койчусуга йай жоктотуп, жалгыз,
Онон бир нары йай барды дейт жалгыз.
Жылкысын барын ай топтотуп жалгыз,
Жылкычыга йай жоктотуп жалгыз,
Онон бир нары йай барды дейт жалгыз.
Котозун барин топтотуп жалгыз,
Котозчуга йай барды дейт жалгыз,
Онон бир нары йай барды дейт жалгыз.
Төөсүн барин топтотуп жалгыз,
Төөчүгө йай жоктотуп жалгыз,
Онон бир нары йай барды дейт жалгыз.

Жылкычынын үйүнө барат. Анан жылкычы айтат:

Астың(к)ы жолу йай уй жолу ай, бала э,
Үстүң(к)ү жолу йай кой жолу, бала э,
Кой жолу тар ай кете кор, бала э
Бүгүн бир үйгө йай жете кор, бала э.
Хастап бир жүргөн ай Беш Казак, бала э, Тегин бир жерде йай таппасын, бала э.
Эн бир олжо йай кылбасын, бала э...

Шонон анан:

- Жылкы бир баккан жылкычың, аке,
Мээңнен бирке дай калбаптыр, аке.
Шонон жүрүп кете берет.
Аргымак атын эй такалап жалгыз,
Айдың бир Көлдү йай жакалап жалгыз,
Күлүк бир атын ай такалап жалгыз,
Күрөң бир көлдү йай жакалап жалгыз,
Жээрде атын ай такалап жалгыз,
Жекенди көлдү йай жакалап жалгыз,
Көк боз бир атын ай такалап жалгыз,
Көгөргөн көлдү йай жакалап жалгыз.

Анан көл(д)ү өтөт. Төөсүгө чыгып барат. Барып анан карчыга кушуну коет. Ол

аралга барып отура берет.

Кукуласа йай келбеди ай кушу,
Чүчүлөсө йай келбеди ай кушу.
Түтүлөсө йай келбеди ай кушу.
Кыймалы йай Кызыл кур жалгыз,
Сабил бир калган узун кур жалгыз
Азиз бир белден чечти дейт жалгыз.
Товар бир менен эй торко тон жалгыз,
Азиз бир бойдон ай чечти дейт жалгыз.
Текеден кылган ай сары шым жалгыз
Азиз бир буттан ай чешти дейт жалгыз.
Каран бир калган ай зар телпек жалгыз
Азиз бир баштан ай алды дейт жалгыз.
Түрүнүп көлгө йай кирди дейт жалгыз.

Колго кирип шонон кушуну алып кайтат. Колдун ортосуна келгенде огочо беш Казак жетет.

Зорсундагы ай Зор Казак кафир,
Зорсунуп өтүп ай о келди ай кафир.
Үзөң(г)ү буттай ай чиренип кафир,
Найзасы кокко йай тирелип кафир.
Ортончусу йай Ормотой Казак,
Оңдусу өтүп ай о келди ай кафир.
Чабдар бир атту йай Чал Казак кафир,
Чалкалап өтүп ай о келди ай кафир.
Эң кичиги ай Боз Казак кафир Бозоруп өтүп ай о келди ай кафир.
Курумшу телпек ай Куу Казак кафир,
Курап бир өтүп ай бу келди кафир.
Кыл чылбыр салып ай буушту ай жалгыз,
Малы бир пулун сурашты ай жалгыз.
Байагыны кыйнап калыптыр.
-Айланайын ай атаңнан, аке,
Түлөч бир калган ай көп төөм, аке,
Муну да болсо берейин, аке,
Чымынча жаным ай тилейин, аке!
Жылас бир болгон ай көп жылкым, аке,
Муну да болсо йай берейин, аке,
Чымынча жаным ай тилейин, аке!
Каран бир калган ай көп котоз, аке,
Муну да болсо йай берейин, аке,
Чымынча жаным ай тилейин, аке!
А беш агыни йай экенсиң, аке,
Алты агыни йай бололук, аке!
Карындашым ай Гүлсанам сулуу
Муну да болсо берейин, аке!
Өз алганым ай Аксанам сулуу
Муну да болсо берейин, аке!
Чымынча жаным ай тилейин, аке!
Беш агыни йай экенсиң, аке,

Алты агыни йай бололук, аке!..

Эн, кичиги Боз Казак менен «досум-досум» дешип жүрүшчү экен. Ол Боз Казак:
- Шуларыны берип жатса муну нимнеге өлтүрөбүз?
Өлтүрбөйлүк,- дейт.

Ата бир задиң ай не болот, бала э,
Эне бир задиң ай не болот, бала э,
Баш алмайынча мал олжо болбойт, бала э,- дейт.

Шонон анан өлтүргөнү калат.
Айланайын ай атыңнан, досум,
Олоң бир менен чул(г)ап кой, досум.
Ойго өлтүрсө йай кырга кой, досум,
Кыйак бир менен чул(г)ап кой, досум.
Кырга өлтүрсө йай ойго кой, досум,
Олоң бир менен чул(г)ап кой, досум.
Ак пактадай ай кардымды ай, досум,
Аптап да чолап да кетпесин, досум.
Карагаттай ай көзүмдү ай
Каргалар ойуп ай кетпесин, досум.
Алтын бир толто йай ак пычак, досум,
Белек бир кылып ай ала бар, досум.
Гүлсанамга йай ала бар, досум.
Кой баштаган ай беш эркеч, досум,
Бешөөнү йай сойсундар, досум.
Эң кичиги йай боз эркеч, досум,
Кой баштар кылып ай койсундар, досум!

Анан Зор Казак анан өлтүргөлү кобот. Өлтүргөлү копсо анан:
Каран бир калган ай албарс сабил,
Сууруп алып ай сабынан сабил,
Мойунга карап эй шилтеди ай жалгыз.
Башы бир кетти йей кабактан жалгыз,
Танаси калды йей сабактан жалгыз.

Анан өлтүрүп таштайт, анан жөнөйт. Анан келебереттир жаң(к)ы Аксанам менен
Гүлсанам экөө бир атты минип алып анан немеге жөнөптүр. Эрөөлдүн эки дөң Кара Ордун
кара дөңгө жөнөйт. Беш Казак жетет. Беш Казак жеткенинен кийин анан жаң(к)ы Беш
Казак алдыга чыгат:

-Айланайын ай атаңнан, аке,
Куран чийген ай хатыңнан, аке,
Жетелеп алган ай күлүгүң, аке,
Кайсы бир жайда йай жүрүптүр, аке?
Башыңдагы йай сар телпек, аке,
Кайсы шаардан эй алгансың, аке? - дейт.
-Көп гапти койгун ай ич болду ай, сулу,
Күндү бир кара ай кеч болду ай, сулу,
Сенин бир агаң ай Жалайыл, сулу,
Карчыгасын ай качырып, сулу
Кайкынын белин ай ашыптыр, сулу.

Кармай албай жүргөндүр, сулу.
Сенин бир агаң ай Жалайыл, сулу
Турумтайын ай качырып, сулу,
Туранын белин ай ашыптыр, сулу
Турумтайын ай качырып, сулу,
Жетелеп алган ай күлүгүн, сулу
Ойду бир ойлоп ай жүрүптүр, сулу,
Ойноп бир тутуп ай алганмын, сулу,
Кырды бир кырлап ай жүрүптүр, сулу
Кырдан бир тутуп ай алганмын, сулу.
Көп гапти койгун ай ич болду ай, сулу,- дейт.

Келип килем-килчесини салып, миманханасына мимандарды киргизип койот. Кой аралай кирип койдон бир ширвазини¹ сойот. Оуну гөшүнү берет. Гөшүнү тарткан маалда келип Гүлсанам шыкаласа: «Жалайылдан калган пычагым»,- деп бириден ала бири гош кесип жейт имиш. «Жалайылдан калган кол жоолугум»,- деп биринен ала бири колуну арчыйт имиш. Эң кичиги Боз Казак отурат имиш.

Үй жанында ай олтурду ай сулу
Көзүнүн жашын йай толтурду ай сулу.
Анан атасыга келет:
Айланайын ай атыңнан, ате,
Куран чийген ай хатыңнан, ате.
Жалайылды йай Жалгызды, ате,
Жайлап бир келген ай турбайбы, ате.
Айдың Колдун эй бир быткылы, ате,
Майлап бир келген ай турбайбы, ате,
Муну бир кандай ай кылабыз, ате?
Өзүмнөн кичик ай иним бар, балам,
Өзүмнөн улук ай агам бар, балам.
Буга бир дагы йай барыңар, балам,- дейт.

Шонон анан экөө-экөө атты минип алып жөнөйт. Хыйла барганда жеңеси айтат:

Атыңнын башын ай бура тур, кыз ай
Куран чийген ай хатыңнан, кыз ай.
Атыңнын башын ай бура тур, кыз ай
Арз айтамын ай тура тур, кыз ай.
Ол атынын башын буруп турат.
-Амеки тууган йай жатча жок, кыз ай,
Сыйлашып келсе йай сартча жок, кыз ай,
Ыйлашып келсе йай жатча жок, кыз ай.
Мен барсам өз жесирин ай келди деп, кыз ай,
Бир мени алып алар го, кыз ай.
Сен барсаң, сени сатып ай жеп алат, кыз ай.
Агаң Анжийанди аралап, кыз ай,
Ак таң(г)а пулун ай саралап, кыз ай,
Арак бир шарап ай алпы деп, кыз ай,
Муну бир берип ай көрөлүк, кыз ай...-дейт.

¹ Ширвази – сүт эмди козу.

Кайтышып келе жатса «кыз-келиндерди тапкыла!» - деп кампирди көсө менен бир салат, кампирдин көөнү кир табат. Чалы камчы менен бир салат, чалдын көөнү кир табат. Анан уга койуп:

-Айланайын эй атыңнан, ате,
Куран чийген ай хатыңнан, ате,
Нимне бир мынча йай кайисиң, ате?
Жылас бир болгон эй көп жылкың, ате,
Жылга өдө кетип ай калыптыр, ате,
Горум бир болгон ай көп котоз, ате,
Кокту өдө кетип ай калыптыр, ате,
Мен муну тосалбай кечиктим, ате,- дейт.

Бири эшиктен, бири тешиктен качып чыгат. Бир маалда үйлөрүгө келет.

Мимандар отсуз ай калгандыр, жеңай,
Мимандар сусуз ай калгандыр, жеңай.
Мимандар аңкап ай калгандыр, жеңай,- дейт.

Ошону койот. Мончокторуну тагынып, жасанып анан кирет:

Сааркы кылган ай самалың, жеңай,
Алкап бир чалкап ай алыи кел, жеңай!

Ого бир шише аракты куюп, алкап бир чалкап алып келет. Зор сунганы Зор Казак кафирга куйат. Ол ала койуп жерге койот дагы айтат:

Ак-Бура судай ай толгонсуң, жаным,
Алейне биздин эй болгонсуң, жаным.
Көк бура суудай эй толгонсуң, жаным,
Көрүнө биздик эй болгонсуң, жаным.
Ак-Бура суудай ай толгонмун, аке,
Алейне сиздик эй болгонмун аке.
Көк-Бура суудай ай толгонмун, аке,
Көрүнө сиздик эй болгонмун аке.
Тизе алышып ай жаталык, аке, дейт.

Шонон ал алып иче койот. Онон Ормотой Казакка куйат. Бул алып ичет. Чабдар аттуу Чал Казак ичет, Курумшу Телпек Куу Казак ичет, эң кичиги Боз Казак ичет. Анан атасыга келет.

- Зорсунганы йай Зор Казак, ате,
Тоңкойуп барып ай жыгылды, ате,
Чокко бир башы йай тыгылды, ате,
Ортончусу йай Ормотой Казак
Онколоп барып ай жырылды, ате,
Курумшу телпек ай Куу Казак кафир
Куулжуп барып ай жыгылды, ате.
Эп кичиги йай Боз Казак кафир
Бозоруп барып ай жыгылды, ате,- дейт.

Бари бирден пычак алып келип сойуп жаңы Зор Казакка бир чынарга таңат. Боз Казакты бир чынарга таңат. Боз Казакты бир маалда, таң атканда көрсө Боз Казак да тирилиптир, Чоң казак да тирилиптир, экөө. Чоң Казак булкунса башы жерге тиет имиш. Ха деп олар ыйлап-сыктайт анан:

- Кара бир кийип эй каре уруп ай, сулу,
Айдай бир бетиң ай тыттыңбы ай, сулу.
Алып бир жерге йай таштап ай, сулу,
Сенин бир агаң ай Жалайыл жалгыз
Карчыгасын ай качырып, сулу,
Кайкынын белин ай ашыптыр, сулу,
Кармай албай ай жүргөндүр, сулу.
Сенин бир агаң ай Жалайыл жалгыз
Турумтайын ай качырып, сулу,
Туранын белин ай ашырып, сулу,
Туталбай карап ай жүргөндүр, сулу,- дейт.

Анан келини менен кайнатасы өкөө бир пычак алып келет, жаң(к)ы Зор Казакка.

Күйөөнүн бизде йай көөнү бар, ате,
Не жеринде йай өөнү бар, ате?

Күйөөнүн сенде йай көөнү бар, балам,
Оң көзүндө йай өөнү бар, балам! - дейт.
Көзүнү чукуп ыргытат.

Төбөңө төрттү йай албасам, сулу,
Төрт чарчы отту йай жакбасам, сулу,
Төөчү күндөр ай кылбасам, сулу! - дейт.

-Күйөөнүн бизде йай көөнү бар, ате,
Не жеринде йай өөнү бар, ате?

-Күйөөнүн сенде көөнү бар, балам,
Как мурдунда йай өөнү бар, балам! - дейт.

Мурдуну кесип ыргытат.

-Күйөөнүн бизде йай көөнү бар, ате,
Не жеринде йай өөнү бар, ате?

-Күйөөнүн сенде йай көөнү бар, балам,
Оң колунда йай өөнү бар, балам!

Колуну кесип ыргытат.

Элиңде чолок ай жок беле ай, сулу?
Мээңе бешти йай албасам, сулу.
Колуңа тайак ай бербесем, сулу,
Бээчи күндөр ай кылбасам, сулу! - дейт.

-Күйөөнүн бизде йай көөнү бар, ате,
Не жеринде йай өөнү бар, ате?

-Күйөөнүн сенде йай көөнү бар, балам,
Оң путунда йай өөнү бар, балам! - дейт.

Оң путуну кесип ыргытат. Анан өлтүрүп, анан байагыны жерге көмөттөр. Боз Казактын эки колунан байлап, Жалайылдын өлгөн жерине айдап барат. Барып анан койгон жерини көрсөтөт. Анан зайыбы айагыны кучактайт, карындашы башыны кучактайт. Ха деп ыйлайт, көздөрүнүн жашы жамгыр болуптур, аттын токумунан баткак. Шонон анан бир Хожайар Хыдыр деген бар экен, келип анан кийин алтын асасы менен түртсө аңтарылып жатыптыр. Күмүш асасы менен түртсө күлүп кооп кетиптир. Шонон анан: «Досумду не кылып койуптур Гүлсанам» деп онун колуну чечет.

- Бул өлтүргөн Казакка барат, бизге келбейт,- деп олор тарынып качат. Жалынып-жалбарып жүрүп үйүгө келишиптирлер. Анан үйүгө келгенинен кийин:

-Гүлсанам саңа берейин, досум,- десе айтыптыр:

- Саңа бир туган ай болсо эле ай, досум,
Маңа бир туган ай болбойбу ай, досум?
Гүлсанамды йай албаймын, досум,- дейт.

Шонон күлүктөн күлүк тандап, сулунан сулу жандап бир сулуну алып берип, үй кылып, жай кылып бериптир... Амин Аллаху Акбар!...

ЖАЙДИН УУЛУ ЖАНАЙИЛ **(Тойчубек Апсатаровдун айтуусунда)**

Жалгыз уул Жанайилдин Гулсана деген карындашы болгон. Ай десе аркы жок, күн десе көркү жок чырайлуу болгон. Буга курмушу Телпек Куу Казак кудайым урган шум казак жуучу болгон. Жуучу болгондо Жайдин уулу Жанайил Курмушу Телпек Куу Казакка итимин күчүгүн да бербеймин деп, карындашын бербей койгон. Бербей койгондо: «Ушунун жүргөн жерин ким билет, турган жерин ким билет? Муну өлтүрүп болсо да карындашын алам» деп, Курмушу Телпек Куу Казак суроо салган. Билгендер: «Анын Жаш Казак деген досу бар, Жашыл Колдун боюна куш салып келет. Жанайилдин жүргөн жерин, турган жерин ушул билет» - дешкен. Аны уккандан кийин Курмушу Телпек Куу Казак эки казак менен чыгып издеп Жаш Казакты тапкан. Таап алып: «Жайдин уулу Жанайилдин жүргөн жерин билет экенсиң, турган жерин билет экенсиң?» дегенде Жаш Казак: «мен билбейм» - деген. Анда Курмушу Телпек Куу Казак «өлтүрөм» деп коркутканда, «Жанайил Жашыл Көлгө куш салат, карындашын ээрчитип келет. Өлтүрсөң да ушунда өлтүрөсүң, алсаң да ушунда аласың» - деп Жашыл Колдун бойуна ээрчитип келген. Жашыл Колдун бойунда, өлөңдүн арасында ор казып жаткан. О куну Жанайил ууга жөнөгөн. Ууга жөнөгөндө карындашы Гулсана чачин жууган. « - Ава, тура тур, чачими жууп алып бирге барайын» - дегенде, авасы: « - сени мен карыганча эле канжыгама байлап журойунбу!» -деп, кушун алып, Жашыл Колдун бойуна аттанып кеткен. Барып Жашыл Колдун бойунда каз-ордокту уулап, кечке маал болгондо колду тегеренип келе жатып байагы Курмушу Телпектер жаткан жерге келип куш сала турган, куш ала турган болуп, кушуну өрдөккө салса, кушу өрдөктү көлдүн ортосундагы дөмөөргө барып аган. Баягыдан кушун быйагыдан какалаган чыга алган эмес, тыягыдан какалаган чыга алган эмес. Ошондо атыны кесе каңтарып, кийимини аттын үстүгө салып, мынтыкты, кылычты эгердин кашыга илип, жылаңач чавак атып түшүп кетет. Барып кушту, казды алып чыга бергенде Курмушу Телпек Куу Казак, байакы үч казак мынтыкты да, кылычты да алып: - «Чык быйака, эми сени өлтүрүп, кырындашыңы аламын» - деген. Ушунда Жанайыл коркконудан Курмушу Телпек Куу Казакка жалынган.

Жанайил:

- Курмушу Телпек, мына Куу Казак аке, ой,
Мына кудайым урган шум Казак аке, ой.
Паң-паң бир баскан, мына паң, баскан аке, ой
Мына чуудалары, мына чаң баскан аке, ой
Мына эки өркөчүн, мына кум баскан аке, ой
Кумдагы жаткан коп тоом аке, ой
Тең ортого, мына салайын аке, ой
Тең бөлүшүп алайын аке, ой
Мына Жанайилди койо көр аке, ой! -

деген. Жалынганда Курмушу Телпек Куу Казак:

- «Чык быйака, сенин эчтемеңин кереги жок, түбү өлтүрөм» - деген. Жанайил дагы жалынган:

Курмушу Телпек, Куу Казак аке, ой,
Мына кудайым урган, мына шум Казак аке, ой
Мына Ак-Чоку толгон мына көп койум аке, ой
Мына Көк-Чоку толгон, мына көп койум аке, ой
Мына тең ортого салайын аке, ой.
Мына тең бөлүшүп, мына алайын аке, ой - деген.

Мында да Куу Казак ынаган эмес. Жана да жалынган:

Курмушу Телпек, мына Куу Казак аке, ой,
Мына кудайым урган шум Казак аке, ой.
Мына адыр бир толгон, мына ат жылкым аке, ой
Мына талаа бир толгон көп жылкым аке, ой
Мына тең ортого салайын аке, ой
Мына тең бөлүшүп алайын аке, ой. - деген.

Мында да ынаган эмес.

-Чык бери, түбү сени өлтүрөм,- деген.

Жанайил:

Курмушу Телпек, мына Куу Казак аке, ой,
Мына кудайым урган шум Казак аке, ой.
Мына сасык бир тумшук көп төлүм аке, ой
Мына тең бөлүшүп ал алы аке, ой
Бир жанымды койо кор аке, ой - деген.

Мында да ынаган эмес. Ошондо Жанайил:

-Жогортон кеген төрт казак күйгөн,
Курмушу Телпек Куу Казак күйгөн.
Карындашым Гүлсана күйгөн.
Муну да босо берейин күйгөн
Бир жанымды коо көр күйгөн – деген...

Мында да ынаган эмес. Ошондо Жанайил Жаш Казак досуна айтып турган жери:

Жогортон кеген төрт казак күйгөн

Мына төрт казактын үчөөсүндө күйгөн.
Мына менин бир досум Жаш Казак күйгөн,
Мына өлөңдү жерге өлтүрткүн, досум
Мына карагаттай көзүмдү, досум
Мына каргалар ойуп кетпесин, досум.
Мына ак пистадай этимди, досум
Гажырлар ойуп кетпесин, досум,- деген.

Жанайил колдон чыккан. Чыкканда Курмушу Телпек Куу Казак аткан. Атып өлтүргөндөн кийин досу: «- Бул менин досум эле. Денесини өлөңгө жаширип кетейин, бир нерсе жеп кетпесин» - дегенде Курмушу Телпек: « - Сен Жанайил өлсө да коркосуң, сени да өлтүрөм» - деген. Ошондо Жаш Казак камчысыны унутумуш болуп таштап кетет. Бир кыйла баргандан кийин: «камчым калыптыр» деген шылтоо менен камчысына кегенче Жанайилдин денесин өлөңгө жаширип кайра кетет. Оңдо Курмушу Телпек Куу Казак, кудайым урган шум казак, берки эки казак болуп төртөө Гүлсанага жөнөгөн. Кечтеп баратканда Гүлсана «акем кечигип кеведи» деп, жеңесини ээрчитип, камтама болуп, Жашыл-Көлдүн бойуга келе жаткан. Курмушу Телпек Куу Казак жанидан өтүп келатып: - Ээ карындашым Гүлсана, кайда барасың? - деген.

Гүлсана:

- Акем ууга кетти эде, кечигип калып кеведи эде, ушуга камтама болуп кетип баратабыз,- деген.

Курмушу Телпек:

- Эй, карындашым, Жайдин уулудан да киши камтама болобу? Көлдүн аңыны аңлап, даңыны даулап, каз-өрдөктү алып, бир теңтушудун үйүдө каз-өрдөктүн көшүнү жеп жаткандыр. Биз сиздин үйүңүзгө мейманга баратабыз,- деди. Дароо Гүлсана бир нерсе болгонуну билип, жеңесиден алдыга чаап барып, өргөнү бошотуп, кийизди салып, килемди салып тайарланип турду дейт. Гүлсана ой, нанды койду дейт. Кеч кирип мейман кылды дейт. Тул калган койду сойду дейт. Гөштү берип, эшиктен тыңшап турса, Жанайилдин досоромолуну¹ биресү чөнтөгүдөн алып, колуну аарчып жатып: - «Оббо, кысталак, бул досоромолуну катыны тикти бекен, же карындашыбы? - деди дейт. Бири пычагыны аган экен: - Пычагы да өткүр экен» - деди дейт. Бири айтты: - кылычы да өткүрдүр» - деп.

Муну Гүлсана угуп алып, дароо жеңесине жүгүрүп барып айтты дейт:

Жашыл-Көлдүн бойуда,
Жанайилдай жалгызды
Жайлап келген турбайбы.
Жашыл-Көлдүн бойуну
Кандап кеген турбайбы?

Ошондо жеңеси үн тартып ийлап жүгүрөт. Гүлсана төвөсүгө бир койуп: - Өлүкананды көрөйүн, ийлава! Менин айтканими кылып, менин билгеними кыгын. Менин аркаман үзүлбөй тургун! - деп, кайра көзүнүн жашини аарчып, Курмушу Телпек Куу Казактардын алдыга кирди дейт. Кирсе гөштү жеп болуп, бир жото жиликти чала мүлжүп дасторконго таштап койгон экен дейт. Ачыгыдан келип, дасторкондогу жото жиликтин эки башыны жара чайнап, чучугуну «чарт» эттирип шимип алып: «Бул йем босо бир жерде керек болот» деп кончуга тыгып койду дейт. Ушундан колго сууну куйуп, арак-шарапты алып келип белимдешип отурду дейт жаш кыз Курмушу телпек Куу Казактар менен.

¹ Досоромол – (фарсыча) кол жоолук.

Шарапты ичип-ичип мас болуп калгандан кийин байагы Курмушу Телпек Куу Казак бир нерсени сезип ичпей калды дейт. Ичпей каганда Гүлсан пийалага шараптан куйуп, Куу Казактын оң тизесиден басып отуруп, оң беттен бир өөп койду дейт. Өөп койгондо Курмушу Телпек Куу Казак иче берди дейт. Ол колуну колуга алып:

- Оху, жаным Гүлсана, эй
Ихи жаным Гүлсана, эй
Тизеден төшөк салсаң, эй
Тизе алышып жатсак, эй.
Белден төшөк салсаң, эй
Бел алышып жатсак, эй
Оху жаным Гүлсана, эй
Ихи, жаным Гүлсана, эй. -

деп ырдап, чертип калды дейт. Ырдап пүгүп, дагын мас богонуну билип, дагын ичпей калды дейт. Гүлсана сол тизесиден баса отуруп, сол беттен ооп койду дейт. Курмушу Телпек живип алып:

- Оху, жаным Гүлсана, эй
Ихи жаным Гүлсана, эй
Ак көйнөкө толгонсуң
Алейне мендик болгонсуң.
Көк көйнөккө толгонсуң
Көрүнө мендик болгонсуң.
Оху, жаным Гүлсана, эй
Ихи жаным Гүлсана, эй. -

деп, кайра иче берет.

Мас богондон кийин жолдош үч казагыны керегеге таңып таштайт дейт Гүлсана. Куу Казак дале комузду колудан түшүрбөй ырдап черте берет. Ошондо Гүлсана комузду колудан алып койот. Ошондо да Куу Казак:

- Оху, жаным Гүлсана, эй
Ихи жаным Гүлсана, эй
Тизеден төшөк салсаң, эй
Тизе алышып жатсак, эй.
Белден төшөк салсаң, эй
Бел алышып жатсак, эй
Оху жаным Гүлсана, эй
Ихи, жаным Гүлсана, эй. -

Ол колуну комуз деп черте берет. Ошондо Гүлсана жанидан акесинин кылычыны сууруп алып, жеңесинин колуга берип, комузду колуга алып: «Менин айткан жериме чап» деди. Комузду черте:

Курмушу Телпек, мына Куу Казак күйгөн,
Мына кудайым урган, мына шум казак күйгөн.
Кыз куу чалган, мына Топчувай күйгөн,

Мунун оң колунда өөнү бар - деди. Жеңеси оң колуну ыргыта чапты. Ошондо дале Куу Казак:

- Оху, жаним Гүлсана, эй
Ихи жаним Гүлсана, эй
Ак көйнөкө толгонсуң
Алейне мендик болгонсуң.
Көк көйнөккө толгонсуң
Көрүнө мендик болгонсуң.
- Оху, жаним Гүлсана, эй
Ихи жаним Гүлсана, эй. - дей берет.

Гүлсана комузду черте:

Курмушу Телпек, мына Куу Казак күйгөн,
Мына кудайым урган, мына шум казак күйгөн.
Мунун Кыз-Учарда көлү бар,
Сол путунда өөнү бар - деди.

Жеңеси сол путуну ыргыта чапты. Дагын бир кулагыны ыргыта чапканда, онун мастыгы тарап билип калат. Ошондо Курмушу Телпек Куу Казак ийлап, Гүлсанага жалынып турган кези:

- Айланайын Гүлсана, эй
Үргүлөйүн Гүлсана, эй
Кагылайын Гүлсана, эй
Бир колум да бир путум
Ушул да босо жетер да, эй.
Бир жанимди койсоң, эй.

Айаш акесини таңып таштап, берки эки казакты өлтүрдү. Сыңар кол, сыңар путу менен түп тулганын түвүдөн Куу Казакка ор каздырды. Орго өлгөн экөөнү таштатып, андан кийин Куу Казакты да желкеге койуп өлтүрөт. Үчөнү көмүп, анан айаш акесини ойготту. Гүлсана:

- Кана эми, эмне геп? - дегенде, айаш акеси:

- Акең Курмушу Телпекке итимин күчүгүн да бербеймин дегенде Курмушу Телпек: «Жанайилдин жүргөн жерини ким билет, турган жерини ким билет? - деп, суроо салат. Билгендер: «Жаш Казак деген досу бар, жүргөн, турган жерини ошол билет» - деп, мени көрсөтүшүптүр. Мени келип таап алып өлтүрөм дегенде, Жашыл-Көлдүн боюга алып келдим. Акеңди тутуп алганда, малын айтты, койун айтты, төөсүн айтты, ынавады. Анан сени да берейин деди, буга да көнгөн жок. Ошондо көлдөн чыгарда маңа насаат кылды: Денемди өлөң менен жаап кет, карагаттай көзүмдү каргалар ойуп кетпесин, ак пистадай этимди гажырлар ойуп кетпесин» - деп. Ага Курмушу Телпек ынавады. Ошондо камчымы таштап койуп, «камчы каптыр» деп кайра барып денесини өлөңгө далдалап келдим» - деди. Гүлсана: «эгер менин акемдин карагаттай көздөрүнү каргалар ойвосо, ак пистадай этини гажырлар ойвосо, анда ажалдан калдың. Эгер бир жеринен Зака¹ тапкан босо, он жаниңдан бир жаниңди койбоймун» - деп, атка мингизип, путунун алдыдан аттын кардыдан байлап, эки колуну аркасына байлап, жеңесине жетелетип, аркасынан өзү айдап, Жашыл-Көлдүн бойуга катыраң таскак менен жөнөдү дейт. Алып кесе, байагы айтканындай: өлөң менен жаап койгон. Эч жери зака тапкан эмес. Ушул жерден жүктөп алып келип, акесини жаткырып, аяш акеси менен жеңесиге тапшырып:

- Мен качан кегиче сактап отурасың! - деп, акесинин атыны минип, кылычыны

¹ Зака – Зыян деген мааниде.

тагынып, мынтыгыны асынып, телпегини, өтүгүнү кийип «айа үв» деп бир шаарга түшүп кетти. Жол жүрүп, бир жерге барса, кара жыйын, той. Ана сурнай, ана карнай, ана катта той. Барса бир тууну байлап, мергендерди аттырып жатат. Бирөөсү жетелеп, бирөөсү отураңдатып чапкылап өтүп баратканда мерген атат экен. Эч ким тууга тийгизе албай жатыптыр. «Эгер ким тийгизсе, менин Кенжеке Карам деген кызым бар, ушуну берем» - дейт тойдун эгеси. Гүлсана барып: «Мен йем атам» - деп калды. Дегенде: «Ой бала, сен аталвайсиц новсапар¹ бала экенсиң. Оңко тургузган мергендер аталвай жатат», - деди тургандар. Гүлсана: «Мен атам, өз атым, өз мынтыгым менен атам» - деди. Ошондо бирөөсү тартып, бирөөсү аркасынан чапкылап өтүп кетип жатканда: «Биссимилларахманрахим» - деп атканда, тууну чача атып таштайт.

- Болду, болду! Кенжеке Карам ушунуку, Кенжеке Карам ушунуку! - деп, өкүм кылып жиберди тургандар.

Кенжеке Карам билип калды дейт, каралында мунун кыз экенини. Ошондо Кенжеке Карам: «Муну кырк жигит менен күрөштүрүп тийем, кырк жигит менен чыркаштырып тийем. Курук бедени алдыга салып, сагарга чейин камыкпай жатса тийемин» - деди. Жеңелери келип Гүлсананы кырк жигит менен күрөштүрдү дейт. Гүлсана кырк жигитти көтөрүп урду дейт. Жардын башыдан кырк жигит менен чыркаштырды эле, байагы «бир жерде керек болор» деген жото жиликтин жогон башын койо койуп, алардан бир аз ашыра чыккатгы. Ошентип бул шерттен да өттү дейт. Курук бедени алдыга төшөп, таңга магал болуп беде камыгып каганда ач атка берип айдап жиберип, курук бедени алдыга салып жатты. Жеңелери кесе, беде кадимкидей. Ошентип бул шарттан да өттү. Кыз менен жаткырада Гүлсана:

- Менин бир шартима тургула. Мен үйдөн чыкканда: Белимден кемеримди чечпеймин, путумдан өтүгүмдү чечпеймин, башымдан тумагымды аваймын» деп шарт койгомун. Бул шартима көнгүлө? - дейт. Жеңелери көнүшөт. Мындан Кенжеке Карамды алып «Айа үв» деп дагы бир шаарга жөнөдү.

Бир карарган шагардын четине барса, карарган жыйын, карарган той: «Пышпас Карам деген кызым бар. Бул тууну ким чача атса, кызымды ошого берем» - деп турат бир бай. Гүлсана карап туруп: «Мен атам» - деп калды. Ошондо тургандар: «Ой, новсапар бала экенсиң? Оңко тургузган мергендер аталвай жатат, сен атасыңбы» - дейт. Ошондо бир карыя:

- Тарт, ээ, новсапар бала экен, атса атар, атпаса калар - дейт. Бири тизгинден тартат, бирөө аркасыдан камчылайт. Өтүп баратып: «Биссимилла рахман рахим!» деп атып, тууну чача атып салат. Карап тургандар:

- Болду, болду! Пышпас Карам ушунуку! Пышпас Карам ушунуку! - деп өкүм кылып жүгүрүштү.

Бул Пышпас Карам да карамида билип: «Кырк жигит менен күрөштүрүп тийем, кырк жигит менен чыркаштырып тийемин. Курук бедени алдыга төшөп, сагарга чейин камыкпай жатса тийемин» - дейт.

Гүлсана кырк жигит менен күрөшүп, кырк жигитти көтөрүп урду. Кырк жигит менен чыркашканда байагы жото жилиңин жогон башын койо койуп, булардан ашыра чыккатат. Кам бедени алдыга салып, жарымыны алып койду, сагар менен ач атка жедирип жүгөрүп, жарымыны алдыга салып камыктырбай жеңелериге көрсөтөт да, бул шарттан да өтөт.

Кыз-жигитти жаткырада Гүлсана жеңелерине:

- Үйгө кегиче белимден кемеримди чечпеймин, жанымдан кылычымды суурубаймын, мүдүмдөн мынтыгымды аваймын, путумдан өтүгүмдү чечпеймин» - деп өзүмө шарт койгон элем. Бул шартта тургула - деп жеңелерин көндүрдү.

Андан Пышпас Карамды көчүрүп, бери келип жеңе-желписи менен Кенжеке

¹ Новсапар – жаш сапарчы.

Карамды көчүрөт. Жолдо келе жатып үйүгө бир ат чавым жер каганда атыны айлантып чавып келип, сыңар тизелеп, колуну боруга алып:

- Кыздар, силерден бир уруксат сурайын? - дейт.

- Ий, сура, сура! - дейт Кенжеке Карам менен Пышпас Карам.

Гүлсана:

- Менин үйдөн чыкканыма нечи ай, нечи да күн болду. Барганыбызды бала-чака эч ким туйвай кавасын. Мен барып кавар айтсам - дейт.

Уруксат бергенде үйгө чавып барып, эндигини койунуп, живек жолуктарыны салынып, эки бетини Кызыл тырмап кайтып чавып келет да:

Айланайын жеңелер, үргүлөйүн жеңелер! Ырысыңар ушундай беле, эй ыквалыңар ушундай беле, ай! Акем чавып барып, сүйүнгөнүнөн короого жеткенде атынан жыгылып мойну үзүлүп калды,- дейт, ыйлап, бетини тырмап. Ошондо Кенжеке Карам да, Пышпас Карам да - баары ыйлаптыр.

Кайра атка минип, үйгө жүнөптүр. Үйгө киргенде мурунку «аган» Кенжеке Карам көшөгөнүн оң жагынан кирди. Пышпас Карам көшөгөнүн сол жагынан кирди. Кенжеке Карам Жанайилдин оң колудан кармап, оң бетинен опту. Пышпас Карам көшөгөнүн сол жагынан карап турду да, сол колудан кармап, сол беттен бир өпкөндө, Жайдин уулу Жанайил: «оп пирим катуу уктап кеткен экемин! - деп, тирилип кетет.

Ошентип, Жанайил мактым-мурасыга жеткен экен.

Адабий-көркөм басылыш
«Эл адабияты» сериясы

ЭЛДИК ПОЭМАЛАР:
Аксаткын менен Кулмырза, Ак Мактым,
Карагул ботом, Жалайыр жалгыз, Ак Бермет,
Качкын кыз, Козу Көрпөш-Баян сулуу,
Кыз Жибек, Бозжигит

31-том

Түзгөн: *Г. Орозова*

Редактору *Кадыров Ж.*
Сүрөт редактору *Бокоев Р.*
Техн. Редактору *Р. Усупова*
Корректору *Б. Халилова*
Компьютерде калыпка салган *Р. Терибаева*

Терүүгө 06.08.2010 берилди. Басууга 01.11.2012 кол коюлду.
Кагаздын форматы 84x108^{1/32}
Көлөмү 23,75 физ. басма табак.
Нускасы 2000. Заказ № 2428. Келишимдик баа.

«Бийиктик» басмасы
Бишкек ш., Ю. Абдрахманов көчөсү, 170 «А»
Тел.: 620-213, 661-725